

ƏLİRZA ƏLİYEV
ELMAN MİRZƏYEV

**TALIŞ DİLİNİN
LEKSİKASI**

Elmi redaktor: **M.Mahmudov**
Filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: **M.Rəhimov**
Filologiya elmləri doktoru,
professor

M.Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru,
professor

Əlirza Əliyev, Elman Mirzəyev. Talış dilinin leksikası.
Bakı, «Nurlan», 2003. – 82 s.

Bu vəsait orta ümumtəhsil məktəblərində talış dilini tədris edən müəllimlər, azsaylı xalqların dilləri üzrə təhsil alan magistrantlar, aspirantlar, filoloqlar və ümumilikdə dilçiliklə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4603000000 **Qrifli nəşr**
N(098) – 2003

© «Nurlan», 2003

0005-12411

Əlirza Əliyev və Elman Mirzəyev «Talış dilinin leksikası» kitabını tərtib etmişlər. Bu kitabın tərtibində geniş tədqiqat aparılmışdır. Bu sahədə əsas tədqiqatçıları Əlirza Əliyev, Elman Mirzəyev, Məhəmməd Rəhimov, Məhəmməd Məmmədov kimi alimlər olmuşdur. Bu kitabın tərtibində geniş tədqiqat aparılmışdır. Bu sahədə əsas tədqiqatçıları Əlirza Əliyev, Elman Mirzəyev, Məhəmməd Rəhimov, Məhəmməd Məmmədov kimi alimlər olmuşdur.

ÖN SÖZ

Əziz oxucu!

Zaman-zaman arzusunda olduğumuz müstəqillik, demokratiya, fikir və söz azadlığının mövcud olduğu bir dövrə artıq gəlib yetişmişik. Elə bir məqamda yaşayırıq ki, dövlət başçımız möhtərəm H.Əliyevin hərtərəfli diqqət və qayğısı sahəsində ölkəmizdə türkdilli azərbaycanlılarla yanaşı yaşayıb işləyən talışlar da, ləzgilər də, tatlar da, kürdlər də və başqa xalqların, etnik qrupların nümayəndələri də özlərini bu torpağın doğma övladı hiss edir, bütöv Azərbaycan mədəniyyəti içərisində özlərinin tarixini, adət-ənənələrini, dilini tədqiq edir, öyrənir və nəsillərə yadigar qoyurlar. Bir sözlə, dövlətimiz suveren bir dövlət kimi demokratiyanın, insan hüquqlarının prinsiplərinə əməl edərək müxtəlif dillərdə danışan xalqların öz dilini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün hər cür imkan yaratmışdır. Məhz Respublikanın Prezidenti H.Əliyevin qayğısı sahəsində 1996-cı ildə ölkəmizdə yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların dilinə aid ibtidai sinif dərsləkləri çap edildi. Bir sıra ali təhsil ocaqlarının magistratura və aspirantura şöbələrində azsaylı xalqların dil və ədəbiyyatına aid elmi tədqiqatların aparılması, bu sahədə kadrların hazırlanması üçün geniş imkan yaradıldı.

Bu əsərin yazılması da məhz həmin qayğının ən böyük təzəhürü kimi dəyərləndirilməlidir.

Talış dilinin tədqiqi sahəsində XIX əsrdən başlayaraq, bu günə kimi müəyyən elmi araşdırmaların aparılması hamımıza aydındır. Bu sahədə fundamental əsərlərin, o cümlədən B.V. Millerin «Талышский язык»,

Ə.Rəcəbovun «**Talışlar və talış dili**», Ə.Sadiqovun «**Talış dilinin qrammatikası**» kitabların olmasına baxmayaraq, bu dilin leksikası indiyədək geniş tədqiq olunub öyrənilməmişdir. Bu əsərin əsas tədqiqat obyekti də Azərbaycan Respublikasında yaşayan talışların dilinin leksikasıdır. Əsərdə talış dilinin leksik-semantik qrupları, alınma sözlər, frazeoloji ifadələr, leksik vahidlərin semantik inkişafı və s. məsələlər öz əksini tapmışdır ki, bu da şübhəsiz, ümumi dilçiliyin nəzəri cəhətdən zənginləşdirilməsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Bu talış dilinin leksikasına aid ilk tədqiqat əsəri olduğu üçün, heç şübhə yoxdur ki, nöqsansız da deyildir.

Əziz oxucu, talış dilinin leksikasının gələcəkdə daha düzgün tədqiqinə aid və öyrənilməsinə kömək məqsədilə kitabdakı nöqsan və çatışmamazlıqlar barədə fikriniz bizim üçün çox maraqlı olardı. Buna görə əvvəlcədən Sizə minnətdarlığımızı bildiririk.

TALIŞ DİLİNİN TƏDQIQI

Talış dilinin öyrənilməsi tarixi XIX əsrin birinci yarısından başlanır. Bu dilə aid ilk əsər 1842-ci ildə Londonda nəşr edilmişdir. Rus iransünası Aleksandr Xadzkonun «**Specimens of the popular poetry of Persia**» adlı bu əsərində talış dili ilə yanaşı Mazandaran və gilək dillərinə dair materiallar da öz əksini tapır. Əsərdə müəllif talış dilinə dair topladığı materiallar əsasında bu dil haqqında məlumat vermişdir.

Talış dili haqqında rus dilində ilk məlumata 1848-ci ildə Starçevskinin redaktəsi ilə Peterburqda çap olunmuş «**Ensiklopedik məlumat lüğəti**» əsərinin X cildində rast gəlirik. Əsərdə talış dili haqqında aşağıdakı məlumatı oxuyuruq: «Talış şivəsi fars dilinin başca altı şivəsindən biridir. Ondan ehtimal ki, talışların vətəni Talış xanlığında istifadə olunur. Həm forması – qrammatik, həm də leksik xüsusiyyətlərinə görə o, başqa şivələrdən ayrılır. Talış dilinə mənsub olan «**u**» və ya «**un**» kəmiyyət şəkilçiləri müstəsna olmaqla, onun qrammatik formaları nə Pəhləvi, nə də başqa dillərdən deyil, özünəməxsusdur. Bu şivədə yiyəlik əvəzlilərinin hamısı addan əvvəl gəlir və əvəzlilərin özləri orjinaldır»¹.

Məlumatda talış dilində kəmiyyət şəkilçiləri «**u**» və «**un**» göstərilə də, bu məlumat səhvdir. Belə ki, talış dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız «**on**» şəkilçisi ilə düzəlir. **Məsələn:** **kitobon** (kitablar), **dion** (kəndlər), **asbon** (atlar) və s. Məlumatda doğru olaraq göstərilir ki, talış dilinin qrammatik formaları başqa İran dillərindən fərqlidir, özünəməxsusdur, əvəzlilər fars dilindən fərqli olaraq addan əvvəl gəlir. Lakin bu fərqli xüsusiyyətlərə

¹ А. В. Старчевский. Справочный энциклопедический словарь. СПб., 1848, X cild, sah. 60.

baxmayaraq, müəllif talış dilinə müstəqil deyil, fars dilinin bir şivəsi kimi baxmışdır.

Talış dilinin tədqiqi ilə Kazan Universitetinin professoru İ.N. Berezin də məşğul olmuşdur. Onun 1853-cü ildə fransız dilində nəşr edilmiş «**Recherches sur les dialectes persans**» adlı əsərində talış dilinə dair qrammatik məlumat və faktik dil materialları öz əksini tapır. Əsərdə müəllif Xodzkonun əsərində verilmiş talış xalq mahnılarından istifadə etmişdir. Qrammatik qaydalarda, xüsusi ilə talış dilinin fel bölməsində ciddi səhvlərə yol verilmiş, sözlərin əksəriyyəti təhrif olunmuşdur. Buna əsasən B.V. Miller bu əsəri kəskin tənqid edərək yazır: «İ.N. Berezinin əsəri iki hissədən ibarətdir: Xodzkonun əsərlərindən alınmış qrammatik öçerk və talış xalq nəğmələri. İ.N. Berezin talış dilini harada, necə və kimdən öyrənilməsi barədə heç yerdə məlumat vermir. Bununla belə o göstərir ki, İran dialektlərinə dair araşdırmalar onun şəxsi əməyinin məhsuludur. Lakin nədənsə onun talış dilinə dair öçerkindən bu görünür»¹.

İ.N. Berezinin bu əsərindən iki il sonra, yəni 1855-ci ildə talış dilinin qrammatikası haqqında rus dilçisi P.F. Rissin «**Talışlar, onların həyat tərzini və dili haqqında**» adlı əsəri nəşr edilir². P.F. Riss talış dilini öyrənmək məqsədi ilə üç gün Talışda olmuş, Lənkəran və Astarada tədqiqatlar aparmışdır. Bu səfər zamanı o, talışca isim və sifətdən ibarət 250 söz, 70 fel, digər qrammatik materiallar (əvəzlik, say, zərf), 40 cümlə və bir neçə nəğmə toplamışdır.

P.F. Rissin əsəri 72 səhifədən ibarətdir. Bundan 7 səhifə talışlar haqqında ümumi məlumata, 2 səhifə talış dili haqqında məlumata, 30 səhifə (səh.9-38) talış dilinin

¹ Б.В. Миллер. Талышский язык. «Изд-во Академии Наук СССР», Москва, 1953, с.14.

² П.Ф. Рисс. О талышцах, их образе жизни и языке. «Записки Кавказского отдела Имп. Русского Географического Общества», III китаб, Тифлис, 1855.

qrammatikası, qalan hissəsi isə (səh.38-72) talış dili lüğətinə həsr olunmuşdur.

P.F. Riss talış dili haqqında belə məlumat verir: «Talış dili İran dilləri ailəsinə mənsubdur, hamıdan çox fars dilinə yaxındır; o, müstəqil inkişaf etmiş və bəzi qrammatik xüsusiyyətlərinə, bir çox kök söz formasına görə onun Avropa, ən çox slavyan dillərinə yaxınlığı çox maraqlıdır»¹.

Əsərin qrammatika hissəsi «Ad» (səh.9-14), «Əvəzlik» (səh.15-20), «Fel» (səh.21-36), «Zərf» (səh.37), «Önlük» (səh.37-38), «Bağlayıcı» (səh.38) hissələrindən ibarətdir.

Müəllif əsərin lüğət hissəsində talış sözlərini ərəb qrafikası ilə vermiş, lakin onları rus qrafikası ilə transkripsiya etmiş, spesifik səsləri göstərmək üçün rus hərflərinə deyikritik işarələr əlavə etməklə onların tələffüzünü izah etmişdir. Lüğət nitq hissələri üzrə veriləndə, əlifba sırası gözlənilməmiş, sözlər parakəndə şəkildə verilmişdir. Talış sözləri fonetik tərkibinə görə rus sözlərinə oxşadıqda müəllif səhifənin aşağısında xüsusi qeyd verir; məsələn, «be» - rusca «bez», «müz» - rusca «muxa», «vak» - rusca «volk» («vak» sözü müasir talış dilində işlənmir) və s.

Talış dilinin tədqiqi ilə XIX əsrin məşhur rus iranşünası, Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü B.A. Dorn da məşğul olmuşdur. Əsasən əfqan dilinin tədqiqi ilə məşğul olan B.A. Dorn əfqan dilinin qrammatikasına aid əsərlərində talış dilini saitlərin bolluğuna görə əfqan dili ilə müqayisə etmişdir.

B.A. Dornun Elmlər Akademiyasına təqdim etdiyi hesabatdan məlum olur ki, o talış dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Talış dilini öyrənmək məqsədi ilə 1860-cı il oktyabr ayının 6-da Lənkərana gəlmiş və orada özü ilə gətirdiyi mətnlərin talış dilinə tərcümə edilməsi barədə

¹ Yəni orada, səh. 7-8.

razılıq almışdır. Sonra o, Tiflisdə İbrahimbəy adlı bir nəfərdən talış dilini öyrənmişdir. İbrahimbəy onun üçün rusca-talışca lüğət də düzəltmişdir. B.A. Dorn ikinci dəfə Lənkərana gəlmiş və 1861-ci il aprelin 27-dən mayın 4-dək orada olmuşdur. Lənkəranda olarkən o, molla Əsədullanın talış dilinə tərcümə etdiyi hekayələri və molla İsmayılın talışca şeirlərini əldə etmiş, habelə İbrahimbəyin köməyi ilə talış dili qrammatikasının əsasını tərtib etmişdir. Lakin çox təəssüf ki, istər B.A. Dornun talış dilinə dair materialı, istərsə də, onun talış dilinin qrammatikası çap olunmamışdır.

1895-1901-ci illərdə Strasburqda alman iranşünası V.Heygerin «Grundriss der iranischen Philologie» adlı əsəri nəşr olunmuşdur. Bu əsərdə «Xəzərin sahilindəki İran dialektləri» başlığı altında Mazandaran, gilək, tat, talış dillərindən nümunələr verilmişdir. Müəllif burada həmin dillərin fonetikasi və morfologiyasından bəhs etmişdir.

Əsərdə V.Heygerin talış dili səsləri və morfologiyasına dair mülahizələri doğru deyildir. Talış dilinə aid misallarda çoxlu təhriflərə yol verilmişdir. Bütün bunlara əsaslanan B.V. Miller özünün «Талышский язык» əsərində V.Heygerin mülahizələrini kəskin tənqid etmişdir. **Məsələn:** V.Heygerə görə, talış dilində kəmiyyət kateqoriyası **an||on||un||u** şəkilçiləri ilə yaranır. Halbuki, talış dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız – **on** şəkilçisi ilə düzəlidir. O, ismin yönlük halı üçün formant – **u** şəkilçisini göstərmişdir. Lakin talış dilində ismin yönlük halı –**bə** ön qoşması ilə ifadə olunur. **Məsələn, kə** (ev), **bə kə** (evə); **di** (kənd), **bə di** (kəndə) və s.

1889-1891-ci illərdə mühəndis De Morqanın rəhbərliyi altında fransız arxeoloji missiyası İrana getmişdir. De Morqan bu zaman İranın şimal-qərb rayonlarına, o cümlədən Talış xanlığına getmiş və səyahət zamanı kürd, talış dillərinə, habelə başqa İran dillərinə dair

materiallar toplayıb, onları 1904-cü ildə Parisdə çap etdirmişdir¹.

De Morqanın əsəri iki hissədən ibarətdir. Talış dilinə aid materiallar əsərin ikinci hissəsinə daxildir və 261-288-ci səhifələri əhatə edir. Burada Lənkəran və Kərgənürüd şivələrindən alınmış 769 sözün siyahısı, 20 cümlə verilmişdir. Həmin söz və ifadələr fransız dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsərin sonunda «Lənkəran şivəsində nağıllar» başlığı altında beş səhifədən ibarət talışca mətnlər verilmişdir. Mətnlər ərəb əlifbası ilə verilmiş və fransız dilinə tərcümə edilmişdir.

Kəçmiş Sovet İttifaqı dövründə dilçilik elminin bütün sahələri ilə yanaşı, iranşünaslıq sahəsi də geniş tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Digər İran dilləri ilə bərabər talış dili də İran dilçiliyi sahəsində tanınmış alimlər – B.V. Miller, V.S. Sokolova, L.A. Pireyko tərəfindən ardıcıl tədqiq edilmişdir.

Talış dilinin öyrənilməsi sahəsində B.V. Millerin xidmətləri xüsusilə qeyd olunmalıdır. Hələ tələbəlik dövründə talış dilini öyrənməyə başlayan B.V. Miller 1925-ci ildə Azərbaycana gəlmiş, talışların yaşadığı rayonlarda olmuş və burada onların dilinə dair materiallar toplamışdır. Bu səyahətin hesabatı Azərbaycanı tədqiq-təəbbö cəmiyyətinə təqdim edilmiş və 1925-ci ildə çap olunmuşdur. 1930-cu ildə B.V. Millerin «Talış mətnləri» adlı kitabı çapdan çıxmışdır². Kitabın girişində talış dilinin fonetik sistemindən bəhs olunur. Əsərdə talış mətnləri rus dilinə tərcümə olunmuş və buna talışca-rusca-fransızca lüğət əlavə edilmişdir.

1948-ci ildə B.V. Millerin «Talış dilində isimlərdə –i suffiksi haqqında» məqaləsi «Dil və təfəkkür» məcmuəsinin XI cildində dərc olunmuşdur.

¹ Morgan. Mission scientifique en Perse, t.V. Etudes linguistiques, Paris, 1904.

² Б.В. Миллер. Талышские тексты, Москва, 1930.

B.V. Millerin uzun illərdən bəri apardığı böyük və səmərəli tədqiqatının yekunu SSRİ EA Dilçilik İnstitutu tərəfindən çap olunmuş «**Talış dili**» adlı monoqrafiyasıdır¹. Monoqrafiya istər talış dilinə dair aparılmış tədqiqatlar içərisində, istərsə də müəllifin öz yaradıcılığı sahəsində diqqəti cəlb edən ən böyük nəzəri əsərdir. Əsərdə talış dili bütün aspektlərdə tədqiq edilmişdir. Kitabın sonunda rus dilinə tərcümə ilə birlikdə talış mətnləri verilmişdir.

Talış dilinin öyrənilməsi ilə V.S. Sokolova da məşğul olmuşdur. V.S. Sokolova Lənkəranda olmuş, talış dilini öyrənmiş və talış mətnləri toplamışdır. Topladığı materiallar əsasında sonralar o, özünün «**İran dillərinin fonetikasi haqqında yeni məlumat**»², «**İran dillərinin fonetikasına dair öçerklər**»³ adlı əsərlərində talış dilinin fonetik sistemi haqqında məlumatlar vermişdir.

Talış dili sahəsində rus alimi L.A. Pireyko da geniş tədqiqat işləri aparmışdır. Onun 1966-cı ildə «**Talış dili**»⁴, 1976-cı ildə isə «**Talışca-rusca lüğət**»⁵ adlı əsərləri çap olunmuşdur.

1981-ci ildə L.A. Pireykonun «**Talış dilində ikinci hal feleksiyasının inkişafı haqqında**» məqaləsi də «**İran dilçiliyi**» məcmuəsində nəşr olunmuşdur.

Respublikamızda talış dilinin tədqiqi sahəsində hələ keçən əsrin 30-cu illərində xeyli iş görülmüşdür. 1930-cu ildən başlayaraq 1938-ci ilə qədər Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar, eləcə də, talışlar arasında savadsızlığı ləğv etmək məqsədi ilə latın qrafikası əsasında talış əlifbası yaradılmışdır. Bu illər ərzində talış dilində məktəblər

¹ Б. В. Миллер. Талышский язык. Изд-во «Академии Наук СССР», Москва, 1953.

² В. С. Соколова. Новые сведения по фонетике иранских языков. сб. «Иранские языки», Москва, 1950, с. 5-28.

³ В. С. Соколова. Очерки по фонетике иранских языков, Москва, 1953, с. 104-121.

⁴ Л. А. Пирейко. Талышский язык. Языки народов СССР, Индоевропейские языки, Москва, 1966, с. 302-322.

⁵ Л. А. Пирейко. Талышско-русский словарь. Изд-во «Русский язык», Москва, 1976.

açılmış, hətta Lənkəran şəhərində Talış Pedaqoji Texnikumu təşkil olunmuşdur. Talış məktəbləri üçün natamam orta məktəbin VI sinfinə qədər dərslilər yazılmışdır. Bu işdə Zülfıqar Əhmədzađe, Müzəffər Nəsirli, Qulam Ələkbərli'nin xüsusi xidmətləri olmuş və onların əməyi sahəsində həmin illərdə talış dilinə dair aşağıdakı kitablar nəşr olunmuşdur:

1) Əhmədzađe Z., Nəsirli M. Əlifba, 1933.

2) Əhmədzađe Z. Tolışa zıvon (ğıramər ijon nıvıştə ğaydon), bə çominci sinifiyo, 1934.

3) Nəsirli M., Əhmədzađe Z. Tolışa zıvon. Bə naştınə məktəbono (ğıramər ijon nıvıştə ğaydon), 1934.

4) Əhmədzađe Z., Ələkbərli Q. Ğıramər. Fonetika ijon morfologiya, bə pençminci sinifiyo, 1934.

5) Əhmədzađe Z., Ələkbərli Q. Tolışa zıvon. Qrammatika ijon nıvıştə ğaydon. Bə naştınə məktəbi II sinifiyo, 1937.

1930-1938-ci illərdə talış dilində bir çox bədii əsərlər çap edilmiş, Azərbaycan və rus ədəbiyyatından talış dilinə tərcümələr olunmuşdur.

Talış dili Azərbaycan dilçi alimləri tərəfindən də araşdırılmışdır. 1971-ci ildə N.Məmmədov «**Talış dilinin Şüvi şivəsi**» adlı namizədlik dissertasiyasının müdafiə etmişdir.

Respublikamız öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra, ölkəmizdə yaşayan bütün azsaylı xalqların dilləri kimi talış dilinin də tədqiqinə geniş imkanlar yaradılmış, bu dilin müxtəlif aspektlərdə öyrənilməsi işi xeyli genişlənmişdir. Hazırda talış dili Lənkəran, Astara, Lerik, Masalh rayonlarında bəzi ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində tədris olunmaqdadır. Son on il ərzində talış dilinin tədqiqi ilə Ə.Ə. Rəcəbov, Ə.Ş. Sadiqov və başqaları məşğul olmuş, müxtəlif elmi məqalələr, kitablar çap edilmişdir. Bunlardan Ə.Ə. Rəcəbovun «**Talışlar və talış dili**» (Bakı, 1994), Ə.Ş. Sadiqovun «**Talış dilinin qrammatikası**» (2002) talış dilinə dair sanballı əsərlərdir.

LEKSİKOLOGİYA

Yunanca iki sözdən («*lexikos*» - lüğət, *logos* - təlim) ibarət olan leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin lüğət tərkibini öyrənir. Dilin lüğət tərkibi dedikdə dildə olan bütün sözlər və frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulur.

Leksikalogiyanın başlıca məqsəd və vəzifəsi dilin lüğət tərkibini müəyyən bir sistem əsasında öyrənməkdən ibarətdir. Burada sözün mahiyyəti, tərkibi, mənası, çoxmənalılıq izah olunur və sözlər məna baxımından qruplaşdırılır. Lazım gəldikdə sözlərin əmələgəlmə tarixi lüğət tərkibinin yaranması, formalaşması və inkişafı araşdırılır. Bundan əlavə, leksikologiyada dilin lüğət tərkibinin aktiv və passivliyi, istifadə dairəsi, sözlərin mənşəyi və frazeoloji birləşmələr də öyrənilir.

Talış dilinin leksik tərkibini bu və ya digər şəkildə araşdırıb öyrənməklə bu dilin leksikologiyası bir elm kimi formalaşır və onun zənginliyi diqqəti cəlb edir.

TALIŞ DİLİNDƏ FORMA VƏ MƏZMUNCA SÖZ QRUPLARI

Çoxmənalı sözlər

Başqa dillərdə olduğu kimi talış dilində də sözlərin ifadə etdikləri mənalara kəmiyyət və dərəcələrinə görə müxtəlifdir. Yəni bəzi sözlər bir, bəzi sözlər isə iki və daha artıq mənalara ifadə edir. Bu baxımdan talış dilinin lüğət tərkibindəki sözləri iki qrupa bölmək olar: 1) tək-mənalı sözlər; 2) çoxmənalı sözlər.

Tək-mənalı sözlər yalnız bir məna ifadə edir. Dilçilik ədəbiyyatında belə sözlərə monosemantik sözlər də deyilir. Talış dilində belə sözlər çoxdur. Məsələn: **mu** (mən), **ti** (sən), **kə** (ev), **do** (ağac), **rə** (tez), **şanqo** (gecə) və s.

Talış dilinin lüğət tərkibində tək-mənalı sözlərlə yanaşı, çoxmənalı sözlər də geniş yer tutur. Tək-mənalı sözlərdən fərqli olaraq çoxmənalı sözlər iki və daha artıq məna kəsb etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu mənalardan biri müstəqil, qalanları isə köçürmə və məcazi mənalara ifadə edir.

Talış dilində çoxmənalı sözlər müxtəlif məna çalarlarına malikdir. Belə ki, bəzi sözlər iki, üç, dörd məna çalarlarına malik olduğu halda, bəziləri daha çox məcazi mənalara kəsb edir. Məsələn: **odəmi bükə**, **maşini bükə**; **odəmi kəş**, **şəy kəş**, **rüj kəş**; **odəmi peşt**, **kəy peşt**, **diy peşt**, **roy peşt** və s.

Talış dilində çoxmənalı sözlərə isim, fel və sifətlərdə təsadüf edilir. Bunu nəzərə alaraq talış dilində çoxmənalı sözləri nitq hissələri baxımından üç qrupa bölmək olar:

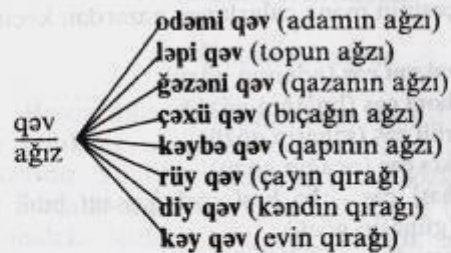
1) **İsimlərdə çoxmənalılıq**. Əsasən ümumi isimlərlə ibarət olan çoxmənalı isimlər əşyanın forma oxşarlığına görə çoxmənalılıq kəsb edir.

Talış dilində çoxmənalı isimlərə misal olaraq **çəş** (göz), **sə** (baş), **qəv** (ağız), **hıq** (ayaq), **kəş** (qol), **peşt** (bel), **bın** (dib), **dım** (üz) və s. sözləri misal göstərmək olar. Bunlardan bir neçəsinin məna çalarlarını nəzərdən keçirək:

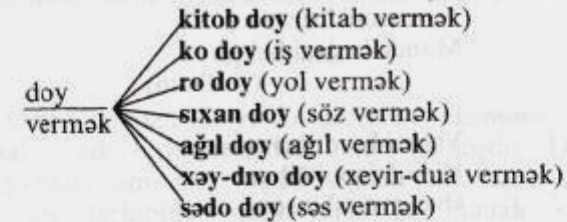
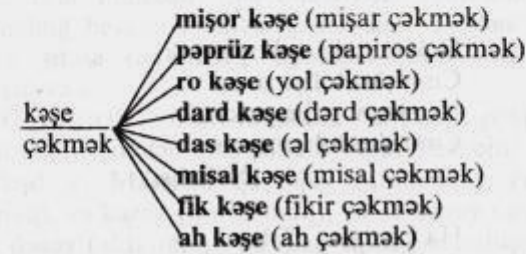

Az tolışim dıyo çəşim
 Biə honi çəşmə təşim
 Şodən mimi bə bül qıya,
 Ovikü az olətkəşim.

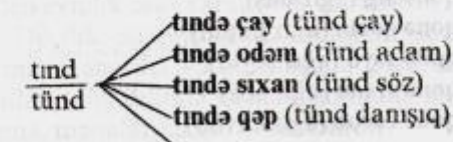
(M.Dövrən)

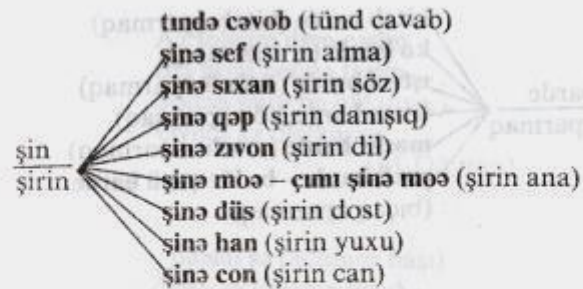

2) Fellərdə çoxmənalıq. Fellərdə çoxmənalılıq müxtəlif əşyaların oxşar hərəkətlərə malik olması ilə bağlıdır.
Məsələn:

3) Sifətlərdə çoxmənalılıq. Talış dilində sifətlərin əksəriyyəti rəng, həcm, dad və s. oxşarlığa əsasən müxtəlif məcazi mənalar kəsb edir. **Məsələn:**

Çoknə şiniş, çoknə tı çok,
Çımı şinə tolişə zıvon
Ha sıxanı vilisə pok,
Çımı şinə tolişə zıvon.

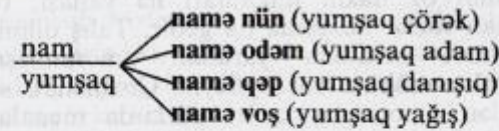
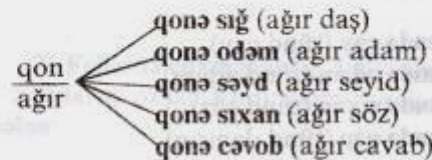
(N.Tolişi)

Ha çımı şinə düston,
Omə rəsə tovoston
Tovostoni ləzzət co,
Mandə bedəni beko.

(T.İlham)

Vətəni büm şinə cone
Ki ki, bı conı ğıbone
Əve, əve əsl inson,
Bümən çəye, imi bızın!

(T.İlham)

Başqa dillərdə olduğu kimi talış dilində də çoxmənalı sözlər bu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rolə malikdir. Bu dildə bəzi mürəkkəb sözlər çoxmənalılıq hesabına əmələ gəlmişdir. **Məsələn:** müəxolə (hörük), şitəsə (qaymaq), siyokijə (qaratoyuq), sıəsino (qarquşu) və s.

Çoxmənalı sözlər hesabına yaranan çoxlu sayda frazeoloji birləşmələr talış dilinin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir. **Məsələn:** qüş doy (dinləmək), ranq pərə (qorxmaq), sə karde (qurtarmaq), bə sə dənəy (anlatmaq), bə das dənəy (aldatmaq), bə vanq eqine (səsə düşmək), çəs noy (güdmək, izləmək), bə sə dəşe (anlamaq) və s.

Omonimlər

Omonim sözü iki yunan sözünün («**homos**» - eyni, «**onuma**» - ad) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında omonim sözlərə əsasən belə tərif verilir: «Eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənalı sözlərə omonimlər deyilir».

Omonim sözləri ayrı-ayrı bir leksik vahid kimi müəyyənləşdirmək üçün sıra cəhətlər nəzərə alınır. Bu sözlər üçün məna müxtəlifliyi, forma, tələffüz və qrafik cəhətdən eynilik əsas xarakterik cəhətlərdir.

Dilçilik ədəbiyyatında omonim sözlər əmələgəlmə yollarına, mənasına və quruluşuna görə təsnif olunur. Bu baxımdan talış dilində işlənən omonim sözlər əmələgəlmə yollarına, mənalılarına görə müxtəlifdir.

Talış dilində omonimlərin yaranma və əmələgəlmə yolları bu dilin öz daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən alınan sözlər hesabına da gedir. Talış dilinin öz daxili imkanları hesabına yaranan omonimləşmədə çoxmənalı sözlər mühüm rol oynayır. Çoxmənalı sözlər hesabına gedən omonimləşmə bu sözlərdə mənələrdən birinin inkişaf edərək müstəqil sözə çevrilməsidir.

Talış dilində çoxmənalı sözlərdən törəyən omonim sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

moə
 / \
 dişi cins mənasında (moə və – «dişi quzu»)
 Ana

Mı hitənim, loy-loyı jə,
 Ənəhit baş, səən dəjə.
 Mijə səpe noəni mijə,
 Çımı dili poə moəm,
 Bəmi ümür doə moəm.

(N.Talışi)

peşt
 / \
 bel (odəmi peşt – «adamın beli»)
 arxa (kəy peşt – «evin arxası»)

mışt
 / \
 ovuc (i mişt ov – «bir ovuc su»)
 yumruq (mişt je – «yumruq
 vurmaq»)

rome
 / \
 sürmək (maşin rome – «maşin
 sürmək»)
 şumlamaq (vırə rome – «yer
 şumlamaq»)

18

Talış dilində omonim cərgələrin yaranmasında bu dilə mənsub sözlərlə yanaşı alınma sözlər də mühüm rol oynayır. Belə ki, müəyyən tarixi səbəb və hadisələrlə əlaqədar olaraq bu dilə keçən alınma sözlərin bəziləri omonim sözlər kimi işlənir.

Talış dilində alınma sözlər hesabına omonimlik təşkil edən sözləri iki qrupa bölmək olar: 1) talış və alınma sözlərdən ibarət olan omonimlər; 2) tamamilə alınma sözlərdən ibarət olan omonimlər.

Birinci qrupa daxil olanlar. **Məsələn:** **qür** (qəbr) – **qür** (sıx, gurultulu, güclü). Bu sözlərdən biri **qür** (qəbr) leksemi mənşəyinə görə İran dillərinə mənsubdur. Omonim cərgənin ikinci üzvü olan «**qür**» sözü isə Azərbaycan dilində işlənən «**gur**» sözünün fonetik cəhətdən təhrif olunmuş formasıdır. Bu söz müxtəlif türk dillərində «sıx», «uca», «güclü», «gurultulu» və s. mənələrdə işlənərkəndir. Talış dilində eynilə həmin mənələri ifadə edir və **qür** (qəbr) sözü ilə tələffüz, qrafik cəhətdən eyniləşərək omonimlik kəsb edir. **Məsələn:** **Qürüş** dı nüri pürbə (Qəbri nurla dolsun). Məclis yaman **qürbe** (Məclis yaman gur idi). Çəy **qürə** sədo hese (Onun gür səsi var) və s.

Talış dilində alınma sözlər hesabına yaranan omonim sözlərin bir qismi tamamilə alınma sözlərdən ibarət olur. Belə sözlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Kök (kök). Azərbaycan dilində omonim olan «**kök**» sözünün daşdığı əksək mənələr talış dilində bu sözün fonetik dəyişikliyə uğramış forması olan «**kök**» sözü ilə ifadə olunur. **Məsələn:** doy **kok** (ağacın kökü), **kokə** odəm (kök adam), çəvon **kok** çı Bırədiqoküe (Onların kökü Boradigahdandır), Çəy kef **koke** (Onun kefi kökdür).

Bağlü (bağlı). Azərbaycan dilində «**bağlı**» omonimi «örtülü», «qapalı», «bağı çox olan yer», «məftun», «vurulmuş», «əlaqədar» kimi mənələr ifadə edir.

Talış dilində «**bağlü**» şəklində işlənən bu türkiyəli bir

¹ H.Həsənov. Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1981, səh.57.

sıra mənalar ifadə edərək, omonimlik kəsb edir. **Məsələn:** Kəybə **bağlüe** (Qapı bağlıdır). Əv bı koy dilo **bağlüe** (O bu işə ürəkdən bağlıdır, vurgundur). Dı koy **bağlü** heç çətinəti ni (İşlə bağlı, əlaqədar heç bir çətinlik yoxdur) və s.

Düz. Azərbaycan dilində «hamar sahə», «doğru», «həqiqət», birbaşa, «sıra ilə yerləşdirmək, qoymaq» və ədat kimi işlənən «**düz**» sözü talış dilində heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan bir sıra mənalar ifadə edir. **Məsələn:** Mığoni **düz** (Muğanın düzü), **düz şe** (düz getmək), **Düz** dı sore əy vindənim (Düz iki ildir onu görmürəm).

Bəs (bəhs). Bu söz ərəb mənşəli olub, talış dilində ətraflı danışmaq, mübahisə etmək və elmin, əsərin bir hissəsi mənasında işlənir. **Məsələn:** Dı mı **bəs** məkə (Mənimlə bəhs, mübahisə etmə). Kitobi i **bəs** mərəginə (Kitabın bir bəhsi maraqlıdır). Bundan başqa, Azərbaycan dilində olduğu kimi, talış dilində də «**bəs**» həm də ədat kimi işlənir. **Məsələn:** **Bəs** tı koncobış? (Bəs sən haradaydın?), Boççı **bəs** tı şanço noməş? (Niyə bəs sən gecə gəlmədin?).

Talış dilində omonim sözlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrindən ibarətdir. Eyni nitq hissələrindən ibarət olan omonimlər əsasən isim və fellərdə özünü göstərir. **Məsələn:**

İsimlərdən ibarət olan omonimlər;

band
 — **dağ** (barzə band – «uca dağ»)
 — **oynaq** (dasi band – «əlin oynaqı»)
 — **ip** (məşo band – «ayaqqabının ipi»)
 — **suyun kənara axmasının qarşısını almaq üçün çəkilən sədd** (band je – «bənd vurmaq»)

çəşmə
 — **çəşmə** (honi çəşmə – «bulağın çəşməsi»)
 — **otaq** (penc çəşmə kə – «beş otaq ev»)
 — **horra** (çəşmə je – «horra vurmaq»)

lon
 — **hin** (kaçə lon – «toyuq hini»)
 — **əkilməmiş torpaq** (lonə zəmin – «əkil-məmiş yer»)

asə
 — **sümük** (lınqi asə – «ayağın sümüyü»)
 — **ülgüc** (dı asə toşe – «ülgüclə qırmaq»)

də
 — **dərə** (hovüjə də – «enli dərə»)
 — **dişcik** (mişori də – «mişarın dişiki»)

Fellərdən ibarət olan omonimlər;

vite
 — **qaçmaq** (bə kə vite – «evə qaçmaq»)
 — **ələmək** (ordə vite – «un ələmək»)

ğande
 — **atmaq** (mışt ğande – «yumruq atmaq»)
 — **yıxmaq** (bə zəmin ğande – «yerə atmaq»)

dəje
 — **sancmaq** (darzən dəje – «iynə sancmaq»)
 — **ağırmaq** (sə dəje – «baş ağırmaq»)

Talış dilində omonim sözlərin bir qismi müxtəlif nitq hissələrindən təşkil olunub. Bunlardan bəziləri iki, bəziləri isə üç nitq hissəsinə mənsub sözlərdən ibarətdir. Nümunələrə diqqət yetirək:

kü
 — **təpə** (nızımə kü – «alçaq təpə»)
 — **boranı** (sipiə kü – «ağ boranı»)
 — **kor** (küə odəm – «kor adam»)

si — sarımsaq (hışkə si — «quru sarımsaq»)
 həsir toxumaq üçün dərgahın eninə qoyulmuşdeşikli ağac
 otuz (si rüj — «otuz gün»)

peşe — çıxmaq (sape peşe — «yuxarı çıxmaq»)
 daşmaq (ov peşe — «su daşdı»)
 sonra (peşe ome — «sonra gəlmək»)

niə — nehrə (niə rüən — «nehrə yağı»)
 erkək (niə və — «erkək quzu»)

və — quzu (əmliqə və — «əmlək quzu»)
 qucaq (və peqəte — «qucağa götürmək»)
 qabaq (kəy və — «evin qabağı»)

se — istil, bənd (se qəte — «istil tutmaq»)
 üç (se manət — «üç manət»)
 almaq (pül se — «pul almaq»)

Talış dilində işlənən omonim sözlər quruluşuna görə, əsasən, sadə sözlərdən ibarətdir. Bunu yuxarıda göstərdiyimiz misallarda da aydın görmək olur.

Sinonimlər

Sinonim sözü yunanca eyni adlı deməkdir. Dilçilik ədəbiyyatında sinonim sözlərə əsasən belə tərif verilir: «Məzmunca bir-birinə yaxın mənə ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibə malik sözlərə sinonimlər deyilir»¹. Professor

¹ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1982, səh.28.

H.Həsənov isə sinonim sözlərə belə tərif verir: «Bir ümumi mənə ilə əlaqədar olub, bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən, mənəyə yaxın sözlərə sinonim deyilir»¹.

Təriflərdən göründüyü kimi sinonim sözlərdə mənə ümumiliyi əsas şərtədir. Lakin bir ümumi mənə ifadə edən hər bir sinonim cərgə mənə çalarları və üslubi boyalarına görə bir-birindən fərqlənir. **Məsələn:** Talış dilində bir sinonim cərgə təşkil edən **süte-vəşe-voş qəte** (yanmaq) sözləri bir ümumi mənəyə malik olsalar da, mənə çalarlarına görə bir-birindən fərqlənirlər. «**Dilim süte**» (ürəyim yandı) ifadəsində «**süte**» sözünü «**vəşe**» sözü ilə əvəz etmək olmaz. Yaxud da «**işığ vəşe**» (ışığı yandı) ifadəsində «**vəşe**» sözünü «**süte**» ilə əvəz etmək olmaz. «**Voş qəte**» leksimi isə bunlardan fərqli olaraq daha güclü yanmaq anlamını ifadə edir.

Sinonimliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri də sinonim cərgənin mövcudluğudur. Bir mənə qrupunu təşkil edən sözlər sinonim cərgə adlanır².

Talış dilində sinonim cərgələr tərkibinə görə müxtəlifdir. Bu dildə sinonim cərgələrin əksəriyyəti iki-üç sözdən ibarət olsa da, dörd və daha artıq sözlərdən ibarət sinonim cərgələrə də təsadüf olunur. **Məsələn:** **həmro-düs** (dost), **behol-bekef** (kefsiz), **nosoz-noxəş-ozoin** (xəstə), **baste-epişte-dəbaste** (bağlamaq), **rəğ-rişə-kök** (kök, nəsil), **reçin-ğəşənq-xamm** (gözəl), **şodoy-ğənde-hil doy-kürtəğə doy** (atmaq) və s.

Başqa dillərdə olduğu kimi talış dilində də, sinonim cərgələrdə bir söz mənə biximindən cərgənin əsasında durur və dominant rolunu oynayır. Dilçilikdə «dominant» adlanan bu termin latın sözü olub, mənası «hökümran», «hakim», «üstün» deməkdir.

Talış dilində **sığ-rığ-hal** (daş), **şin-şəkə** (şirin), **hıq-**

¹ H.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1988, səh.64.

² S.Cəfərov. Göstərilən əsəri, səh.31.

po-qır (ayaq), **vəziyyət-hol-əhvol** (vəziyyət) kimi sinonim cərgələrdə «**sığ**», «**şin**», «**lınq**», «**vəziyyət**» sözləri aparıcı olduğu üçün dominant mövqeyindədir.

Talış dilində sinonim sözlərin əməlgəlmə yolları və mənbələri müxtəlifdir. Başqa dillərdən alınma sözlər və frazeoloji birləşmələr bu dilin sinonimlər sistemində daha da zənginlik, rəngarənglik verir.

Bu dildə sinonim sözləri mənşəyinə görə üç qrupa bölmək olar: 1) talış dilinin sözlərindən ibarət olan sinonimlər; 2) talış və alınma sözlərdən ibarət olan sinonimlər; 3) tamamilə alınma sözlərdən ibarət olan sinonimlər.

Birinci qrupa daxil olan sinonim sözlər daha geniş yayılmışdır. **Məsələn:** **yol-dıjd** (böyük), **se-hıre** (almaq), **pekarde-ros karde** (qaldırmaq), **əşte-ros be** (qalxmaq), **beşe-beme** (çıxmaq), **barz-bılınd-ləvər** (hündür), **rük-hırd-qədəli** (balaca), **vırıski-asqi-visqi-əliğ-bəliğ** (parıltı) və s.

İkinci qrupa daxil olan sinonim cərgələrin genişlənməsində alınma sözlər də iştirak edir. Belə sinonim cərgələrdə Azərbaycan və ərəb alınmaları iştirak etsə də, dominant mövqeyində talış dilinə mənsub söz durur. **Məsələn:** **tel** (tal.)-**ağü** (az.)-**zəqqov** (ər.) «acı», **cındo** (tal.)-**axməx** (az.)-**səfe** (ər.) «dəli», **rəğ** (tal.)-**rişə** (tal.)-**kək** (az.) «kök, nəsil», **toki** (tal.)-**zılmot** (ər.) «qaranlıq», **xıvand** (tal.)-**soyb** (ər.) «sahib», **dıl** (tal.)-**ğəlb** (ər.) «ürək», **sipiriş** (tal.)-**alicənab** (ər.) «ağsaqqal», **beməxə** (tal.)-**ociz** (ər.) «aciz», **çəşpeniqət** (tal.)-**pəxil** (ər.) «paxıl» və s.

Üçüncü qrupa daxil olan sinonim sözləri üç yərə bölmək olar:

1) Yalnız Azərbaycan alınmalarından ibarət olan sinonimlər; **ğocəğ-iqid-ğəhrəman**, **alver-alış-veriş**, **adət-vərdiş**, **aydın-təmiz**, **atüstü-tezbazar**, **rışvə – daşbaş** və s.

2) Yalnız ərəb alınmalarından ibarət olan sinonimlər; **aləm-dınyo**, **cəfo-zəhmət**, **vaxt-vədə-zəmon**, **insof-mırvət**, **azab-əziyyət-zillət** və s.

3) Azərbaycan və ərəb alınmalarından ibarət olan sinonimlər; **yığncəğ** (az.)-**məclis** (ər.), **ğənəcəğ** (az.)-**mərifət** (ər.), **var** (az.)-**dəvlət** (ər.), **əsas** (az.)-**ümdə** (ər.) və s.

Talış dilində sinonim cərgələrin genişlənməsində frazeoloji birləşmələr də mühüm rol oynayır. **Məsələn:** **tarse-ranq pəre** (qorxmaq), **oqıne-omande-şivird be-sıst be-hələk be-daso eqıne** (yorulmaq), **cındo be-səfe be-axməx be-bə küyon dəqıne** (dəli olmaq) və s.

Bəzi sinonim cərgələr isə yalnız frazeoloji birləşmələrdən təşkil olunub. **Məsələn:** **sə rəse-ağıl birne** (anlamaq), **zəhlə ekarde – sə-qüş barde-sə xərob karde** (çox danışmaq), **bə con ome-bə hərəkət ome – kəş-das gənde** (çalışmaq), **dıl-se – holiyyət karde** (ürəyi getmək) və s.

Talış dilində bütün nitq hissələrdə sinonim sözlər mövcuddur. Bu da talış dilinin zəngin lüğət tərkibinə malik olmasını bir daha sübut edir. Kəmiyyətə görə isim, fel və sifətlərdə sinonim cərgələrin daha geniş yayılması müşahidə olunur.

1) İsimlərdən ibarət olan sinonimlər: **həmro-düs** (dost), **zəmin-büm-co-vırə** (yer), **zizə-vıl** (gül), **kəş-ğənəd** (qol), **vo-külək** (külək), **der-koy** (şişək), **dim-diyən-sivət** (üz), **zənd-fuxüm** (yaddaş), **xok-qard** (torpaq), **ağıl-kəmol** (ağıl), **dave-ğirgün** (dava), **peşt-dümo** (arxa), **sıqıl-düm-dümə** (quyruq), **bəlo-dard-vabə-ozo** (bəla), **hol-səbr-ğərol** (səbr), **sığ-rığ-hal** (daş), **lınq-po-qır** (ayaq), **vaxt-vədə-zəmon** (vaxt), **lüz-ləvə** (qarın) və s.

2) Fəllərdən ibarət olan sinonimlər: **çame-qarde** (fırlanmaq), **rome-dərome-dənəv karde** (sürmək), **odoy-peskande-kande** (qazmaq), **pevate-bevarde-bekarde** (çıxartmaq) və s.

Talış dilində sinonim fəlləri quruluşuna görə belə qruplaşdırmaq olar:

a) sadə sinonim fəllər: **se-hıre** (almaq), **lokne-oşande** (yellətmək), **vite-tile** (qaçmaq), **nışte-çıke** (oturmaq), **çame-qarde** (fırlanmaq), **ance-dance** (doğramaq) və s.

b) sadə və düzəltmə sinonim fellər: **je-onoy** (vurmaq), **baste-epište-dəbaste** (bağlamaq), **beme-beşe** (çıxmaq), **odoy-peskande-kande** (qazmaq), **birne-obirne-pebirne** (kəsmək) və s.

c) düzəltmə sinonim fellər: **ovašte-dəvarde** (keçmək), **pekirne-okirne** (dartmaq) və s.

ç) sadə və tərkibi sinonim fellər: **şodoy-ğande-hıl doy-kürtəğə-doy** (atmaq), **əšte-ros be** (qalxmaq), **ğande-peş karde** (yıxmaq), **vəşe-süte-voş qəte-mıncır be** (yanmaq), **rişne-vido karde-rü karde** (dağıtmaq), **olixartıne-diroz karde** (uzatmaq) və s.

d) düzəltmə və tərkibi sinonim fellər: **oqəte-nıço doy** (saxlamaq), **okışte-evoşne-miütə karde** (söndürmək) və s.

e) tərkibi sinonim fellər: **yəndı qəte-bəyəndı qine** (savaşmaq), **cür je-zikkə je-ğiyə je** (qışqırmaq) və s.

3) Sifətlərdən ibarət olan sinonimlər: **biə-sard** (soyuq), **yol-dıjd** (böyük), **tat-qam** (isti), **rük-hurd-qədəli** (balaca)-**baxtəvə-xoşbəxt** (bəxtəvər), **tel-ağü-zəqqov** (açı), **bəd-yavə-bevəc** (pis), **cındo-səfe-axməx** (dəli), **barz-bilınd-ləvər** (hündür), **reçin-ğəşəng-xanım** (gözəl) və s.

4) Zərflərdən ibarət olan sinonimlər: **ıyo-bıvrədə** (burada), **tonikü-palikü** (yanında), **biəkü-sardikü** (soyuqdan), **i təhər-cürı** (bir təhər), **maştəvo-çəsədə-rüjbonı** (səhər), **jinton-sarü** (aşağı) və s.

Talış dilində say və əvəzlilərdə sinonim sözlərə az rast gəlinir. Bunlara aid yalnız bir neçə misal göstərmək olar: **ve-xəyli** (çox), **i tikə** – **kamvişəvoy** (bir az), **mı-az** (mən), **çoknə-çı cürə** (necə), **i kəs-kisə** (kimsə), **hiç kəs-heçki** (heç kəs).

Talış bədii ədəbiyyatında ifadəni qüvvətləndirmək, fikri daha aydın, dəqiq ifadə etmək üçün sinonim sözlərdən istifadə edilir və bu da bədii dilə xüsusi gözəllik, rəngarənglik verir.

Məsələn:

Vindəş cımı eşxi ziliş,
Exşım boğə, tı səviliş
Çımı **ğəlbış**, cımı **dılış**
Boçi bə çəş çiyədəniş.

(N. Tolışi)

Tı mını de **əziyəti**,
De **əzobi**, de **zilləti**
Yol kardə de mühübbəti,
Çımı şinə moə moəm,
Bəmi ümür doə moəm.

(N. Talışi)

Həğiğət biə vırədə
Zü əbını zərədə,
Çətinədə, **darədə**
Geyrət bıqəşonimon
Əmə tolışonimon.

(T. İlham)

Dəmə ıco **çamedəniş**, **qardəniş**
Hiç vırədə cınqırı ko kardəniş
Bə məxloği liskə xəyir vardəniş
Joqo zındəş dınyo kardə ras botı.

(X. Tolış)

Antonimlər

Antonimlər formaca müxtəlif, mənaca bir-birinə zidd mənalar ifadə edən sözlərdir. Yunanca «**anti**» - zidd, «**onuma**» - ad deməkdir.

Antonim sözlər bütün dünya dillərində mövcuddur. Lakin hər hansı bir dildə antonimi olmayan, məntiqi

cəhətdən ziddiyyətdən azad olan çoxlu sözlər də vardır. Talış dilində belə sözlərə çoxlu misallar gətirmək olar. **Məsələn:** *vişə* (meşə), *do* (ağac), *ro* (yol), *kə* (ev), *keçə* (qaşığı), *çoa* (cəhrə), *i* (bir), *da* (on) və s.

Dildə antonim sözlərin müəyyənləşməsi bir sıra şərtlərlə bağlıdır. Bu sözlər hər hansı bir məfhumun əks cəhətlərini ifadə edir, müxtəlif fonetik tərkibə və eyni nitq hissəsinə malik olurlar.

Antonimlər eyni tipli mətnlərdə, əsasən, qoşa işlədilir. Belə leksik vahidlər bədii dildə üslubu rəngarənglik yaratmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Talış bədii ədəbiyyatından gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələr bunu bir daha təsdiqləyir.

Zındənimon bədi, çoki,
Zındənimon yoli, rüki,
Ve-ve sirron bəmə toki,
Bəy şedəmon əmə joğə?

(Y.Nəhmətov)

«Xəmsə» şeri dınyoədə,
Xəyri-şəri dınyoədə,
Çan əsire rük, həm yol
Çəy kü qətdə dərs, kəmol.

(T.İlham)

Dılmon düz, romon şat, şedəmon qədə-qədə
Ha kəsi dard i şələy, peətəşe, çəy külədəy.

(Ə.Muxtar)

Talış dilində antonim sözlər məna, mənşə və quruluş etibarı ilə müxtəlifdir. Mənalарına görə antonim sözləri belə qruplaşdırmaq olar:

1) İnsanın iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumları ifadə

edən antonimlər: *çoki-bevəci* (yaxşılıq-pislik), *düte-oçme* (tikmək-sökmək), *küşüşin-beməxə* (fərasətli-maymaq), *cohil-pi* (cavan-qoca), *lod-kok* (arıq-kök) və s.

2) Zaman, məkan anlayışlarını ifadə edən antonimlər: *şəv-rüj* (gecə-gündüz), *rə-di* (tez-gec) *nez-diəro* (yaxın-uzaq), *zəmin-osmon* (yer-göy), *jinton-penton* (aşağı-yuxarı) və s.

3) Ölçü, miqdar anlayışlarını ifadə edən antonimlər: *kırt-dıroz* (qısa-uzun), *hırd-dıjd* (xırda-iri), *rük-yol* (kiçik-böyük), *kam-ve* (az-çox), *sıvık-qon* (yüngül-ağır) və s.

4) Hal, hərəkət və vəziyyət anlayışlarını ifadə edən antonimlər: *nışte-əşte* (oturmaq-durmaq), *sıre-bəme* (gülmək-ağlamaq), *se-doy* (almaq-vermək), *omə-şe* (gəlmək-getmək), *dəşe-bəşe* (girmək-çıxmaq), *okarde-base* (açmaq-bağlamaq), *voşne-okuşte* (yandırmaq-söndürmək), *bəji-mardə* (diri-ölü) və s.

Talış dilində antonim sözləri mənşəyinə görə üç qrupa bölmək olar:

1) Yalnız bu dilə mənsub sözlərdən ibarət olan antonimlər: *şəv-rüj* (gecə-gündüz), *çok-bevəc* (yaxşı-pis), *sə-lıq* (baş-ayaq), *təy-pür* (boş-dolu), *sıvık-qon* (yüngül-ağır), *dü-rost* (yalan-doğru), *kırt-dıroz* (qısa-uzun), *düte-oçme* (tikmək-sökmək), *okuşte-voşne* (söndürmək-yandırmaq), *sıre-bəme* (gülmək-ağlamaq) və s.

2) Biri talış, digəri alınma sözlərdən ibarət olan antonimlər: *şat* (tal.)-*düz* (az.) «əyri-düz», *lod* (tal.)-*kok* (az.) «arıq-kök», *noxəş* (tal.)-*sağlam* (az.) «xəstə-sağlam», *nam* (tal.)-*bərk* (az.) «yumşaq-bərk», *vəyə* (tal.)-*yas* (ər.) «toy-yas» və s.

3) Ancaq alınma sözlərdən ibarət olan antonimlər: *evli-sübay* (evli-subay), *təmiz-çirkın* (təmiz-çirkli), *tünd-açığ* (tünd-açıq), *hələl-hərom* (halal-haram), *xəy-şər* (xeyir-şər), *soal-cəvob* (sual-cavab), *mümin-kofir* (mömin-kafir), *müharibə-sülh* (müharibə-sülh) və s.

Talış dilində antonim sözləri quruluşuna görə dörd qrupa bölmək olar:

1)Sadə sözlərdən ibarət antonimlər: **qam-sard** (isti-soyuq), **təy-pür** (boş-dolu), **kam-ve** (az-çox), **şat-düz** (əyri-düz), **se-doy** (almaq-vermək), **varde-barde** (gətirmək-aparmaq), **sırı-bəme** (gülmək-ağlamaq), **nav-dümo** (qabaq-arxa) və s.

2)Sadə və düzəltmə sözlərdən ibarət antonimlər: **eme-peşe** (düşmək-çıxmaq), **çok-bevəc** (yaxşı-pis), **voşne-okışte** (söndürmək-yandırmaq), **noy-peqəte** (qoymaq-götürmək), **base-okarde** (bağlamaq-açmaq), **düte-oçme** (tikmək-sökmək) və s.

3)Düzəltmə sözlərdən ibarət antonimlər: **betəm-ləzətın** (dadsız-ləzzətli), **reçin-beçort** (gözəl-cybəcər), **nomüsin-beğiryət** (namuslu-qeyrətsiz), **ebarde-pevarde** (udmaq-qusmaq), **dəşe-beşe** (girmək-çıxmaq) və s.

4)Mürəkkəb sözlərdən ibarət antonimlər: **rə-rə** – **di-di** (tez-tez – gec-gec), **zül-zül** – **qədə-qədə** (bərk-bərk – yavaş-yavaş), **təy karde** – **pür karde** (boşaltmaq-doldurmaq), **ğəzənc karde** – **xərc karde** (qazanmaq-xərcləmək) və s.

Nitq hissələrinə görə isə antonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1)İsimlərdən ibarət olan antonimlər: **dim-ostor** (üz-astar), **sə-lınq** (baş-ayaq), **vəşt-cəhənnəm** (cənnət-cəhənnəm), **düs-dışmən** (dost-düşmən), **bəq-nokə** (bəy-nökər), **vəyə-yas** (toy-yas), **soal-cəvob** (sual-cavab) və s.

2)Sifətlərdən ibarət olan antonimlər: **sipi-siyo** (ağ-qara), **rük-yol** (kiçik-böyük), **şin-tel** (şirin-acı), **ros-dü** (doğru-yalan), **ses-sü** (şit-duzlu), **tar-huşk** (yaş-quru), **tat-sard** (isti-soyuq), **cohil-pi** (cavan-qoca), **hird-dıjd** (xırda-iri), **lod-kok** (arıq-kök) və s.

3)Fəllərdən ibarət olan antonimlər: **se-doy** (almaq-vermək), **voşne-okışte** (yandırmaq-söndürmək), **eme-peşe** (düşmək-çıxmaq), **nişte-əşte** (oturmaq-durmaq), **sıre-bəme**

(gülmək-ağlamaq), **qəte-vadoy** (tutmaq-buraxmaq), **səqine-vite** (qovmaq-qaçmaq), **vinde-qin karde** (tapmaq-itirmək) və s.

4)Zərflərdən ibarət olan antonimlər: **rə-di** (gec-tez), **zina-maşqi** (dünən-sabah), **tovoston-zımison** (yay-qış), **jinton-penton** (aşağı-yuxarı), **nav-dümo** (qabaq-arxa), **kam-kam** – **ve-ve** (az-az – çox-çox) və s.

Talış dilində say, əvəzlilik və köməkçi nitq hissələrində antonimlik son dərəcə az müşahidə olunur. Bunlara yalnız bir neçə nümunə göstərmək olar: **kam-ve** (az-çox), **i tikə-xəyli** (bir az - xeyli), **jıqo-jəqo** (elə-belə), **hə-ne** (hə-yox).

TALİŞ DİLİNİN MƏNŞƏCƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ

Talış dili mənşə etibarilə zəngin dillərdən biridir. Bu dilin lüğət tərkibi əsasən talış və ümumiran dilləri ilə ortaqlıq təşkil edən sözlərdən ibarətdir. Bundan başqa, bu dilin lüğət tərkibində digər dillərə məxsus alınmalara da rast gəlmək olur.

Bunu nəzərə alaraq talış dilinin lüğət tərkibini mənşəyinə görə iki qrupa bölmək olar: 1)talış və digər İran dilləri ilə ortaqlıq təşkil edən sözlər; 2)başqa dillərdən keçmiş sözlər.

Talış və digər iran dilləri ilə ortaqlıq təşkil edən sözlər

Talış dili genealoji baxımdan hind-Avropa dilləri ailəsinin İran dilləri qrupunun şimal-qərb yarımqrupuna daxildir. Bu dil İran dilləri qrupuna daxil olan kürd, bəluc, gilək, mazandaran, ormuri, paraçi, fars, tacik, dəri, yaqnob və s. dillərlə yaxın qohumdur. Buna görə də talış dilinin lüğət tərkibi, əsasən, İran dillərinə mənsub sözlərdən təşkil

olunub. İran dilləri bir kök dildən yaransalar da, bu qrupa daxil olan ayrı-ayrı dillərin fonetik quruluşunda müxtəlif fərqlər özünü göstərir. Talış dilində də bu qrupa mənsub ayrı-ayrı leksik vahidlər bu dilin fonetik qanunları əsasında xeyli dəyişikliyə uğramış və tam talışlaşmışdır. Belə sözlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Sə (baş). Bu söz qədim İran dillərində «**sarah**», orta fars və ya Pəhləvi dilində «**sar**», müasir fars, tat, osetin dillərində «**sər**», tacik, bəluc, yaqnob, əfqan, işkaşım dillərində «**sar**», kürdcə «**səri/sər**», talış dilində «**sə**» şəklində ifadə olunur.

Asb (at) sözü qədim İran dillərində «**aspa**», orta fars dilində «**asp**», müasir fars dilində «**əsb**», bəluc, yaqnob dillərində «**asp**», kürd dilində «**həsp/əsp**», tat, əfqan dillərində «**əs**», osetin dilində «**əfsə**», talış dilində «**əsb**» şəklindədir.

Haft (yeddi). Bu say qədim İran dillərində «**hapta**», orta və müasir fars dillərində «**həft**», tat dilində «**həf/həfta**», bəluc «**apt**», kürdcə «**həvt**», yaqnobca «**aft**», osetincə «**avd**», əfqanca «**avv**», yazqulem və işkaşım dillərində «**uvd**», tat və talış dillərində «**haft**» şəklində ifadə olunur.

Tars (qorx) feli qədim İran dillərində, eləcə də, orta fars, tacik, talış dillərində «**tars**», müasir fars, tat, kürd, osetin, yazqulem dillərində «**tərs**», bəluc «**truss**», işkaşımca «**tros**» şəklindədir.

İran dillərinə dair dil faktları göstərir ki, bunların bəzilərində qədim İran dillərinə xas xüsusiyyətlər çox, bəzilərində isə az mühafizə olunur.

Talış dilində də İran dillərinin arxaik xüsusiyyətləri xeyli dərəcədə qorunub saxlanılmışdır. B.V. Miller özünün məşhur «Талышский язык» monoqrafiyasında bu məsələyə toxunaraq belə xüsusiyyətlərin bir çoxunu konkret

misallarla aydınlaşdırmışdır¹. Onun fikrincə, avesta və orta fars dillərində söz əvvəlində olan «**v**» səsi talış dilində mühafizə olunur. Müasir fars dilində isə bu «**b**» səsinə keçmişdir.

Avesta dilində	Talış dilində	Müasir fars dilində	Azərbaycan dilində tərcüməsi
vata	vo	bad	külək
vahyar	ve	besyar	çox
vara	voş	baran	yağış
vahista	vəšt	behešt	cənnət
vafra	va	bərf	qar
varəşə	vişə	bişə	meşə
Vaena	vini	bini	burun

Orta fars dilinin bəzi sözlərindəki «**v**» talış dilində mühafizə olunur və müasir fars dilində bu yenə də «**b**» səsi ilə əvəzlənir.

«**İyirmi**» sayı orta fars və talış dillərində «**vist**», müasir fars dilində isə «**bist**» şəklindədir.

«**Ələmək**» feli orta fars dilində «**vextan**», talış dilində «**vite**», müasir fars dilində isə «**bixtən**» şəklində ifadə olunur.

Talış dilinin leksikasında ümumiran təbəqəsinin müxtəlif İran dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu dil ilə qədim və müasir İran dilləri arasında geniş müqayisənin aparılmasına, ümumiran sözlərinin bu dildəki xüsusiyyətləri haqqında geniş söz açmağa ciddi ehtiyac duyulur. Hesab edirik ki, yaxın gələcəkdə bu sahənin öyrənilməsi İran dilçiliyinə qiymətli faktik materiallar verə bilər.

¹ Б.В. Миллер. Талышский язык. Изд-во «Академии Наук СССР», Москва, 1953, с.ш.227-230.

Talış dilində alınma sözlər

Talış dilinin lüğət tərkibində olan alınma sözləri üç qrupa bölmək olar: 1) Azərbaycan-türk alınmaları; 2) Ərəb alınmaları; 3) rus və Avropa dillərinə mənsub alınmalar.

Azərbaycan-türk alınmaları. İnkaredilməz həqiqətdir ki, talışlar Azərbaycan türkləri ilə ta qədimdən eyni coğrafi ərazidə qonşuluq şəraitində yaşamışdır. Bu iki xalq müxtəlif dillərə mənsub olsa da, uzun əsrlər boyu qarşılıqlı iqtisadi, mədəni və ictimai əlaqələr onları bir-birinə yaxınlaşdırmışdır. Bütün bu əlaqələr xeyli miqdarda Azərbaycan-türk mənşəli sözlərin talış dilinə daxil olması şəraitini yaratmışdır. Bu gün talış dilinin leksik tərkibində elə türkizimlər mövcuddur ki, onlar vaxtilə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xüsusi mövqeydə dursalar da, hazırda onlardan bir çoxu, demək olar ki, dildən çıxmış, bəziləri isə yalnız lüğətin passiv fondunda qalmışdır. Belə sözlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Ald. Türk dillərinə aid bütün mənbələrdə bu sözün birinci növbədə «qırmızı» mənasından əlavə, «atın yəhərinin üstündə örtülmüş narıncı ipək örtük», «narıncı rəngdə parça», «gəlinin başına örtülmüş uzun qırmızı örtük», «qadınların alını örtən yaşıl və qırmızı rəngli sarğı», «qırmızı yaylıq» mənalarında işlənməsinə təsadüf edilir¹. Hətta uyuğur dilində «al» sözü «qərənfil» mənasını da verir.

Müasir Azərbaycan dilində «al» (qırmızı) rəng bildirən sifət kimi də işlənməkdədir:

Zümrüd göydə günəş kimi yandı

Al şafəqə yer boyandı,

(S. Vurğun)

¹ E. В. Севертян. Этимологический словарь тюркских языков, Москва, 1974, с. 126.

Bütün bunlardan əlavə, qədim türk abidəsi olan «Kutadqu bilik»də «al» sözünün «qırmızı» mənasından başqa, «yalan», «hiylə», «məkr» mənalarında işlənməyi də göstərilir¹.

E. V. Sevortyan da türk dillərində bu sözün həm də «biclik», «hiylə», «yalan», «çıxış yolu» mənalarında olduğunu qeyd edir².

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində Qazax, Bərdə dialektlərində bu sözün «yalan», «hiylə» mənalarında olduğu göstərilir. **Məsələn:** Məni al dila tutma, nə sözün var mərdanə də³.

«Ab» sözünə «hiylə», «yalan», «məkr» mənalarında qədim türk abidələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də təsadüf edilir:

Onun hər muyində yüz min qal oldu

Qaşı fitnə, qəmzəsində al oldu.

(Qurbani)

Canım aldın mey üçün, saği, içirdin mənə qan

Dad əlindən ki, məni al ilə məbğun etdin.

(M. Fizuli)

«Ald» sözü haqqında tanınmış türkoloq Ə. Rəcəbovun da fikri çox maraqlıdır. O, bu sözün etimologiyası haqqında söz açaraq yazır: Müasir Azərbaycan dilində bu öz ilkin formasında yox, «aldat», «aldan» şəklində işlənir. «Ald» sözü qədim türk sinkretik (isim-fel) mənalı «al» sözündən törəmişdir. Azərbaycan dilində işlənən və morfoloji quruluşa al+da+t və al+da+n tərkibinə parçalanmayan «aldat» və «aldan» felləri, güman ki,

¹ DTS. Leningrad, 1969, səh. 31.

² Göstərilən əsəri, səh. 126.

³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, səh. 27.

tarixən —«da» şəkilçisi ilə deyil —«la» şəkilçisi ilə yaranmış, - «t» və «n» ünsürləri isə (öyrət, öyrən, öyrəş fellərində olduğu kimi) felin mənə növlərini («t» icbar, «n» qaydı, «ş» qarışıq növünü) əmələ gətirmişdir. Güman etmək olar ki, «alla» felində «l» səsinin «d» səsinə çevrilməsi dissimilyasiya hadisəsinin nəticəsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin felin «aldat» şəkli türkdilli yazılı abidələrdə məhsuldar işlənir¹.

Talış dilində «ald karde» ifadəsindən söz açan M.Rəhimov qeyd edir ki, burada ifadənin leksik mənasını təşkil edən birinci komponent «ald» sözü «yalan», «hiylə» mənalarında işlənmişdir. Bu sözün türk mənşəli olduğunu söyləyən M.Rəhimov daha sonra yazır: «Ald» sözündəki «d» samitinə gəlincə, bircə, bu felin növünə xidmət edən şəkilçidən başqa bir şey deyildir. Hər halda şübhə yoxdur ki, «ald» sözünün əsasını qədim türk dilində mövcud olan və «aldatmaq» fellərinin də kökündə duran «al» ismidir².

Türk mənşəli «ald» sözü talış dilinin, demək olar ki, bütün şivələrində işlənməkdədir. **Məsələn:** Dı **aldi** mınış bə das dənoşe. Əv koy dı **aldi** kardedə və s.

Çox maraqlıdır ki, talış dilində türk mənşəli «aldatmaq» və «aldanmaq» felləri də mövcuddur. Bunlar «aldatmış» və «aldanmış» şəklində **karde** (etmək), **be** (olmaq) köməkçi felləri ilə birlikdə işlənir. **Məsələn:** Mınış **aldatmış karde** (Məni aldatdı). Az **aldanmış bedəm** (Mən aldanıram) və s.

Ağü. Türk mənşəli bu söz talış dilində ən çox «zəhər» və «acı» mənalarında işlənir. **Məsələn:** Çəy dimikü **ağü** voydə (Onun üzündən zəhər yağır). Əno lap **ağüe** (Nar lap acıdır) və s.

¹ Ə.Rəcəbov. Talış dilində türkiizmlər. Tipoloji dilçilik (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), ADU, Bakı, 1984, səh.23-24.

² M.Рагимов. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучение тюркских языков огузской группы. Жур. «Советская тюркология», 1971, №2, səh.54-55.

Talış dilində «ağü» sözü bir növ məcazi mənada mənfi emosiyada «xörək», «yemək» mənasında da işlədilir. **Məsələn:** Bəmə tikəy **ağü** bədə (Bizə bir az yemək ver). Bahaştən tikəy **ağü** bəhəm (Qoyun bir az xörək yeyim) və s. Bu hazırda qırğız dilində «avı», kumuk dilində «**ağuv**», qazax, osmanlı, çağatay, Krım tatarlarının dillərində «**ağü**» şəklində «zəhər», «acı», «zəhərli» mənalarında işlənməkdədir. E.V. Sevortyan türk dillərində bu sözün «**acı-ağuv-ağü**» şəklində «zəhər», «zəhərli», «zəhərləyici», «acı» və s. mənalarda işləndiyini təsdiqləyir.

Azərbaycan dilində bu leksem əvvəllər «**ağü**», «**ağü**» kimi işlənmiş olsa da, sonradan «**acı**» kimi bu dildə öz əksini tapmışdır:

Mən deməm ki, içmədim mey sənsiz, ey namehriban,
İçdim, amma ləblərdən ayrı, bir **ağü** kimi.

(S.Ə. Şirvani)

Aşıqə vəfalı bir həmdəm gərək
Həmdəmsiz bal yesə, ona **ağüdür**.

(M.P. Vaqif)

Ülqi. Talış dilinin leksikasında bu söz «ölçü» mənasını daşıyır. **Məsələn:** Kəybə **ülqi** peqət (Qapının ölçüsünü götür). **Ülqi** qəte (ölçü tutmaq) və s.

Türk dillərində «**ülqi**» sözünün müxtəlif fonetik cildinə təsadüf olunur. Belə ki, bu söz türkmən dilində «**ülnübi**», Azərbaycan, kumuk, altay, qırğız, xakas dillərində «**ülgü**», çuvaş dilində «**ölke**», noqay dilində «**ülqi**», özbək dilində «**ulqi**», uyuğur dilində «**ülqə**», tuva dilində «**üleqer**» şəklində işlənəkdədir.

Talış dilinin bütün sahələri ilə yanaşı qoyunçuluqla bağlı bəzi türkiizmlərə də rast gəlmək olur. Qoyunçuluq, əsasən, dağlıq ərazisində yaşayan talışların məşğuliyyəti

olduğu üçün belə türkizimlər daha çox onların leksikonunda işlənməkdədir. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

Əmlıq (əmlık). Bu türkizm türkmən dilində «emlik/elmik», türk dialektlərində «emlik», tuva dilində «emdik» şəklindədir. Digər türk dillərində isə bu leksem «əmlık», «emtik», «emnik», «emilik» və başqa şəkillərdə mövcuddur. Türk dillərində bu söz çox geniş leksik-semantik anlama malikdir. Türk dialektlərində «südəmə, körmə bir həftəlik çəpiş, quzu, anasını itirmiş, vaxtından qabaq doğulmuş», türkmən dialektlərində «cavan at, xam üçillik at», tuva dilində «vaxtlı doğulan qoyun, əhliləşdirilməmiş ev heyvanı» mənalarını ifadə edir¹.

Azərbaycan dilində bu söz «əmlık» şəklində anasını əmən «quzu», «keçi» mənasında işlənməkdədir. Bu isim, sübhəsiz ki, «əm» fel kökünə – «lıq» şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranmışdır.

Talış dilində isə bu söz «əmlıq» şəklində «körpə», «südəmə» quzu mənasında işlənməkdədir. **Məsələn:** əmlıq və (əmlık quzu).

Talış dilində, xüsusilə, Lerik şivəsində «toğlı», «azmən» türkizmlərinin işlənməsinə də təsadüf edilir.

Qədim türk abidələrinin dilində «toğlı» sözü «altı aylıq quzu» mənasında işlənmişdir. Müsair Azərbaycan dilində bu söz «toğlu» şəklində işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «on aylıq», həm də «birillik qoyun balası» mənalarında göstərimişdir².

D.Rəhimova fars dilində «toğlı/toğoli» şəklində «üçillik diş qoyun» və «altı aylıqdan birilliyə qədər qoyun» mənasında işlənen bu sözün türk mənşəli olduğunu və hətta H.Əmidin də bunun Azərbaycan dilindən fars dilinə keçməsinə etiraf etdiyini göstərmişdir³.

Talış dilində bu türkizm «toğlı» şəklində «erkək

qoyun» mənasında işlənir. **Məsələn:** kəkə toğlı (kək toğlu). Çəvon qələdə toğlı veye (Onların sürüsündə toğlu çoxdur).

Azman. Bu söz Azərbaycan dilinin Bakı, Beyləqan, Cəbrayıl, Ordubad, Şamaxı və Zəngilan şivələrində «altı illik qoyun», «dörd illik qoyun», Ağdam, Borçalı, Füzulinin bəzi şivələrində isə «qocalmış qoyun, keçi» mənalarında işlənir¹.

Talış dilində, daha çox Lerik şivəsində bu sözün «azmən» şəklində işlənməsinə təsadüf edilir. Bu dildə «azmən» dedikdə əsasən «qoca qoyun» nəzərdə tutulur. **Məsələn:** Çəmə qələ pəson veni azməne (Bizim sürünün qoyunlarının çoxu qocadır).

Türk mənşəli alınmaların talış dilinin fel sistemində də təsiri müşahidə olunur. Belə ki, talış dilində «be» və «karde» köməkçi felləri əsasında yaranan bəzi tərkibi fellərin birinci tərəfi Azərbaycan dilindən alınmış – «miş» şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunur. Vaxtilə B.V. Miller on yeddi belə tərkibi fel göstərsə də², indi bunların sayı daha çoxdur. **Məsələn:** seçilmiş be (seçilmək), görüşmüş be (görüşmək), aldatmış karde (aldatmaq), baştəmiş karde (başlamaq) və s.

Talış dilində belə tipli tərkibi fellər artıq vətəndaşlıq hüquqi qazansalar da, əksəriyyətinin bu dildə qarşılığı mövcuddur. **Məsələn:** keçmiş be – dəvarde (keçmək), seçmiş karde – vıjne (seçmək), azmış be – esie (azmaq), incimış be – qirəy karde (incimək) və s.

Onu da qeyd edək ki, - «miş» şəkilçili feli sifətlər yalnız tərkibi fellərin birinci tərəfi kimi işlənir, müstəqil şəkildə işlənmir.

Ərəb alınmaları. Talış dilinin lüğət tərkibində ərəb mənşəli sözlər də mövcuddur. Əsasən isimlərdən ibarət

¹ E.B. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1974, с.277.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, 1964, s.192.

³ D.Rəhimova. Müsair fars dilində Azərbaycan – türk sözləri. Bakı, 1998, s.46.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cild, Ankara, 1999, s.24.

² Б.В. Миллер. Талышский язык. Изд-во «Академии Наук СССР», Москва, 1953, с.224.

olan bu alınmaları iki qrupa bölmək olar: 1) fonetik dəyişikliyə uğramayan ərəb alınmaları; 2) müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayan ərəb alınmaları.

Birinci qrupa daxil olan ərəb alınmaları, əsasən, Azərbaycan dili vasitəsilə talış dilinə keçmişdir: **abad, aid, alicənab, amin, bəzi, bələd, daim, dəbbə, dərs, dərc, elm, əməl, əmr, zat, zəlil, ziyarət, zillət, idarə, misal, mədəni, məktub, millət, rəhmət, sənət, sərf, tabe, tale, tarix, təbliğat, tüccar, üzr, xələt** və s.

İkinci qrupa daxil olan ərəb alınmaları isə talış dilinin fonetik qanunlarına uyğunlaşanlardır: **oxı** (axır), **əzob** (əzab), **əzon** (azan), **mamü/amü** (əmi), **zəqqov** (acı), **səyd** (seyid), **ğəv** (qəbr) və s.

Talış dilində işlənən ərəb alınmaları üçün, əsasən, aşağıdakı fonetik xüsusiyyətlər səciyyəvidir:

a) «a» saitinin «ə» saiti ilə əvəzlənməsi: **kitab** (kitab), **ociz** (aciz), **dələlət** (dəlalət), **dəllol** (dəllal), **imom** (imam), **kafir** (kofir), **kosib** (kasıb), **libos** (libas), **mismor** (mismar), **rozi** (razi) və s.

b) «a» saitinin «ə» saiti ilə əvəzlənməsi: **odəm** (adam), **əmon** (aman), **zəmon** (zaman), **hələl** (halal), **hərəm** (haram) və s.

c) talış dilində «ö» və «u» saitləri olmadığı üçün ərəb alınmalarında bunların digər saitlərlə əvəzlənməsi müşahidə olunur: **dəvlət** (dövlət), **zıkom** (zökəm), **dıvo** (dua), **rüf** (ruh), **nür** (nur) və s.

ç) «q» samitinin «ğ» samiti ilə əvəzlənməsi: **ğab** (qab), **ğanon** (qanon), **ğələm** (qələm), **ğıbon** (qurban), **ğəlb** (qəlb), **ğənd** (qənd) və s.

Rus alınmaları: Şimali Azərbaycan ərazisinin Rusiyanın tərkibinə daxil olması Azərbaycan dili və eləcə də ölkəmizdə uzun əsrlərdən bəri bir yerdə yaşayan digər xalqların dillərinə ayrı-ayrı rus alınmalarının daxil olması üçün zəmin yaratdı. Daha sonra sovetlər birliyinin

varanması bu prosesi daha da gücləndirdi. Beləliklə, birliyin tərkibində yaşayan digər xalqların dili ilə yanaşı talış dilinə də rus və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən sözkeçmə bir qədər də sürətləndi.

Rus alınmaları talış dilinə, əsasən, Azərbaycan dili vasitəsilə keçsələr də, bu dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşmışdır. Bu, aşağıdakı cədvəldə aydın görünür.

Rus dilində	Azərbaycan dilində	Talış dilində
акт	akt	əxt
банка	banka	bənkə
вагон	vaqon	vəğon
магазин	mağaza	məğəzen
мотор	motor	matür
самовар	samovar	siməvar
станция	stansiya	ıstansiya
печь	peç	piç
шкаф	şkaf	işkaf

Ərəb alınmaları kimi, rus dilindən keçən sözlər də, demək olar ki, ancaq isimlərdən ibarətdir. Digər alanmalarda olduğu kimi rus alınmalarında da, əsasən, «a» saitini «ə» saiti ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur. **Məsələn:** **əğranom** (aqranom), **bənq** (bank), **rəyon** (rayon), **səlon** (salon), **bütülkə** (butulka), **pensiyə** (pensiya) və s.

TALIŞ DİLİNİN İSTİFADƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ LEKSİKASI

Talış dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir qismi daha geniş işlədilərək hamıya məlum olduğu halda, bir qismi isə işlədilməsinə görə məhduddur. Bu cəhətdən, yəni lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin işlədilməsi baxımından talış dilinin leksikasını üç qrupa bölmək olar: 1) ümumxalq leksikası; 2) peşə-sənət leksikası; 3) dialekt leksikası.

Ümumxalq leksikası

Ümumxalq leksikasına daxil olan sözlər talış dilinin lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir. Bu sözlər talış dilində danışan hər bir kəs tərəfindən gündəlik işlədilərək, hamı tərəfindən anlaşılaraq və başa düşülən sözlərdir. Məsələn: **nün** (çörək), **ov** (su), **çay**, **i** (bir), **dı** (iki), **mı** (mən), **tı** (sən), **əv** (o), **əşte** (durmaq), **nışte** (oturmaq), **hite** (yatmaq), **harde** (yemək), **şanqo** (gecə), **rə** (tez), **di** (gec) və s.

Peşə sənət leksikası

Peşə-sənət leksikasına müxtəlif peşə, sənət sahələri ilə bağlı olan sözlər daxildir. Belə sözlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək:

a) Mədarlığa aid peşə-sənət leksikası; **məsələn**, **qoll/zandəqo** (inək), **qüqlə/qüq** (buzov), **poynə** (dana), **qevə** (dügə), **kələ** (cöngə), **neqo** (öküz) və s.

b) Qoyunçuluğa aid peşə-sənət leksikası; **məsələn**, **pəs** (qoyun), **və** (quzu), **der//koy** (şişək), **toğli** (toğlu), **əmlıq**

(əmlik), **azmən** (qoca qoyun) və s.

c) Çəltikçiliyə aid peşə-sənət leksikası; **məsələn**, **birz** (düyü), **şartük** (çəltik), **tük** (bıcar), **dınq** (ding, çəltik təmizləmək üçün alət), **seboə** (üçüncü təmizlənmədən sonrakı düyü) və s.

ç) Arıçılığa aid peşə-sənət leksikası; **məsələn**, **kandıxmüz** (bal arısı), **kandülə** (arı pətəyi), **anqivin** (bal), **za** (arı pöhrəsi), **şon** (şan) və s.

d) Meyvəçiliyə aid peşə-sənət leksikası; **məsələn**, **sef** (alma), **bif** (heyva), **əyü** (alça), **hülə** (armud), **əno** (nar), **hülü** (saftalı) və s.

e) Tərəvəzçiliyə aid peşə-sənət leksikası; **məsələn**, **zımsoni/zımstoni** (qarpız), **xıyo** (xiyar), **boklə** (paxla), **təyf** (turp), **si** (sarımsaq), **piyoz** (soğan) və s.

f) Quşçuluğa aid peşə-sənət leksikası; **məsələn**, **kaq** (toyuq), **fərə** (fərə), **sük** (xoruz), **sükolə** (beçə), **ğaz** (qaz), **bili** (ördək), **hindüşkə** (hindüşka) və s.

Dialekt leksikası

Dialekt leksikası məhdud ərazidə işlənən və ancaq onlara məxsus dialekt və şivə sözlərini əhatə edir.

Talış dili nisbətən məhdud ərazidə yayılırsa da, bu dildə müəyyən dialekt fərqlər müşahidə olunur. **Məsələn**: **hırdən** – «uşaq» (Astara), **üyə** – «yumurta» (Astara), **yəv** – «arpa» (Astara), **tile** – «qaçmaq» (Astara), **yali** – «tək» (Astara), **vəyo** – «ora» (Lerik), **bum** – «yer» (Orand şivəsi), **qəze** – «yerkökü» (Lerik rayonunun Sorus çay kəndində təsadüf etmişik) və s.

Köhnəlmiş sözlər

İctimai mühitin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq bir qisim sözlər ya dilin lüğət tərkibindən tamamilə çıxır, ya da lüğətin passiv fonduna daxil olur. Təhlil dilində də bəzi sözlər vaxtilə bu dildə geniş işlənmə mövqeyinə malik olsalar da, müasir dildə öz işlənmə funksiyasını itirmiş, bəziləri tamamilə dildən çıxmış, bəziləri isə lüğətin passiv fonduna keçmişdir.

Təhlil dilində köhnəlmiş sözləri iki qrupa bölmək olar:

1. İşlənmə funksiyasını tamamilə itirmiş, mənalari məlum olmayan sözlər; **məsələn, neçi (ov), neçləvon (ovçu), teli (qızıl), telen (qızılı), zomo (yezno), vak (canavar)** və s.

2. İşlənmə funksiyasını itirmiş, mənası çox az adama tanış olan sözlər, **məsələn, xınc (qoyun dərisindən hazırlanmış nehrə), lımbə (səhəng), bizəkə (kiçik səhəng, səçək), kətto (kəndxuda), kask (qurudulmuş şor)** və s.

FRAZEOLGIYA

Dilin lüğət tərkibində xüsusi lay təşkil edən, onu yeni sözlər və ifadələrlə zənginləşdirən söz qrupu frazeologiyadır.

Frazeologizmlər dilin elə bir vahididir ki, danışmaq zamanı bunların üzərində heç bir dəyişiklik aparmadan, necə varsa olduğu kimi istifadə olunur. Frazeologizmlərin əsasını təşkil edən dil vahidləri ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi leksik mənadan bir qədər, bəzən də tamamilə uzaqlaşır, yeni məna əmələ gətirir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bir-iki nümunəyə nəzər salaq: 1) Bə yolu sıxanı qüş doy lozime. 2) Çımı çəş ıstıku ov səydəni. 3) Çətinə rüjədə das qəte çəmə yolon adəte. Bu cümlələrdə

işlənen «qüş doy», «çəş ov səydəni», «das qəte» frazeoloji ifadələrinin əsasını təşkil edən sözlər öz əvvəlki leksik mənalərini itirərək, yeni məna əmələ gətirir. Belə ki, «qüş doy» frazeoloji birləşməsindəki «qüş» sözü insanın bədən üzvlərindən birini, yəni «qulağı» bildirirsə «doy» feli hər hansı bir əşyanın kiməsə ötürülməsi, verilməsi mənasını ifadə edir. Odur ki, hər bir sözü ayrı-ayrılıqda götürüb izah etmək birləşmənin ifadə etdiyi leksik mənadan bizi uzaqlaşdırır və heç bir məna bildirməyən ifadə alınır: «Qulağı kiməsə vermək»

Əslində isə frazeoloji ifadələrə belə izahat vermək düzgün deyil. Onlar sabit birləşmə olduğu üçün tərkib hissələrinə ayrılmadan, bütövlükdə bir mənaya xidmət edir, bir mənanı bildirir. «Qüş doy» (qulaq asmaq) frazeoloji ifadəsi «dinləmək» mənasında işlədilir. Bu ifadə haqqında söylədiklərimizi cənilə də «çəş ov səydəni» (gözüm su içmir, inanmıram), «das qəte» (əl tutmaq, köməklik etmək) frazeologizmlərinə də şamil etmək olar.

Beləliklə, söylədiklərimizdən bir daha aydın olur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, inkişafında frazeologizmlərin rolu böyükdür. Bütün dillərdə olduğu kimi, təhlil dilində də frazeologizmlər geniş şəkildə yayılmış, onların tədqiqata və təsnifata cəlb edilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

İdiomlar

İdiomlar həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi məna ilə bildirən sabit söz birləşmələridir. Mürəkkəb sözlərə yaxın olan idiomlar quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin ən maraqlı, geniş işləklilik imkanına malik növüdür.

İdiomların sabit söz birləşmələrinin digər növünə

yaxınlığı, oxşarlığı olsa da, onu digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də vardır. Belə xüsusiyyətlərdən biri idiomların ifadə etdiyi məfhumun digərlərinə nisbətən konkret olmasıdır.

İdiomlar talış dilində geniş şəkildə işlənir. Bu ifadələr talış yazılı və şifahi dilini zənginləşdirir, dilə sadəlik, rəvanlıq, emosionallıq gətirir. **Məsələn:** ranq pəre, das qəte, qüş doy, zıvon qəte, xün qile, həvo se, dil şe, dil təke, dil süte, sə dənoy, cəş noy, xün siyo be və s.

Talış dilində idiomları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup idiomları əmələ gətirən sözlər, yəni komponentlər arasına heç bir söz əlavə etmək olmur. Yuxarıda göstərdiyimiz «das qəte», «sə dənoy», «xün siyo be» kimi frazeoloji vahidlərin komponentlərinin heç biri öz həqiqi mənasında çıxış etmir, bütövlükdə məcazi mənə daşıyır. Bu tipli birləşmələrin birinci tərəfi qramatik dəyişikliyə uğrayır. **Məsələn:**

Tək	Cəm
I ş. dasım qəte	dasmon qəte
II ş. dası qəte	dason qəte
III ş. dasış qəte	daşşon qəte
I ş. bə səm dənoy	bə səmon dənoy
II ş. bə səi dənoy	bə səon dənoy
III ş. bə səş dənoy	bə səşon dənoy
I ş. xünım siyo be	xünmon siyo be
II ş. xüni siyo be	xünon siyo be
III ş. xünış siyo be	xünşon siyo be

İkinci qrupa daxil olan idiomlar həm qramatik dəyişikliyə uğrayır, həm də bunların arasına başqa sözlər daxil etmək olur. **Məsələn:** 1)Əgili ranq tarsikü pəre;

2)Çımı dil təşikü sütedə; 3)Ə işdə xisosış çəvonkü se. Bu cümlələrdəki «ranq pəre», «dil süte», «xiso se» idiomlarının arasına müxtəlif sözlər artırılmışdır.

Bu tipli idiomların da birinci tərəfi qramatik dəyişikliyə uğraya bilər. **Məsələn:**

Tək	Cəm
I ş. dılım süte	dılmon süte
II ş. dilı süte	dilon süte
III ş. dilış süte	dilşon süt
I ş. xisosım se	xisosmon se
II ş. xisosı se	xisoson se
III ş. xisosış se	xisosşon se

İbarələr

Frazeoloji vahidlərin digər növü ibarələrdir ki, talış dilində onlar bir qədər məhdud şəkildə özünü göstərir.

İbarələr sabit söz birləşmələrinin maraqlı bir qismini təşkil edir. İdiomlar kimi ibarələr də sözləri məcazi mənada ifadə edirlər. Lakin idiomlardan fərqli olaraq ibarələri təşkil edən komponentlərin bir hissəsi məcazi, digər hissəsi isə həqiqi mənada işlənir və nəticədə obrazlı ifadələr yaranır. Burada həm də komponentlərdən biri digərinin qüvvətləndirilməsini bir növ təmin edir. **Məsələn:** Tı sığə dilış; Əv şinə zıvonə kinə; İslam hejo telə zıvoni bəlo kəşədə və s.

İbarələr həm danışiq dilində hazır şəkildə olur həm də bədii dildə obrazlılığı təmin etmək məqsədi ilə müəlliflər tərəfindən yaradılır. Buna əsasən dilçilik ədəbiyyatında bir qayda olaraq ibarələri iki növə ayırırlar: 1)İdiomatik ibarələr; 2)Predikativ ibarələr.

Canlı danışıq dilinə məxsus olan idiomatik ibarələr təliş dilində çoxdur. Məsələn: **Bə Xıdo gəssəm**, mı bəy bevacı karde pidəmnibe; Tojə vəyü, **ıştı gədəm mübarək** bibü; Moəli, **bəçmi qorış çı golloğ** hese; **Çəşom rüşin**, qədə zoə çı əşqəratikü omə; Hiç fik məkə, **comi səğ** bibü və s.

Predikativ ibarələrə gəlincə isə təliş yazılı ədəbiyyatı o qədər də inkişaf etmədiyi üçün bunlar haqqında söz açmaq bir qədər tezdir.

SİNTAKTİK STRUKTURALI FRAZEOLÖGİZMLƏR

Frazeologizmlərə iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənəci bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturalı ifadələr daxildir.

Sintaktik strukturalı frazeologizmlərə hikmətli sözləri, atalar sözlərini, rəvayətvari məsəlləri, aforizmləri və qeyri bu kimi bitmiş fikir ifadə edən tərkibləri daxil etmək olar.

Atalar sözü, hikmətli söz və məsəllərin frazeologiyaya daxil edilməsi dilçilər arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. Dilçi alimlərdən bir qismi atalar sözü, hikmətli söz və məsəlləri frazeologizm hesab edirlərsə, digər qismi bunun əksini söyləyirlər. Lakin bizim fikrimizcə isə belə ifadələri bütövlükdə bir mənə ifadə etməsinə görə frazeologizmlərə aid etmək daha düzgün sayılmalıdır.

Atalar sözü və məsəllərlə ifadələr arasında ümumi, oxşar cəhətlər vardır. Hər ikisi sabit tərkibə, dəyişməz sözsirasına malik olmaqla məcazi mənə ifadə edir. Bunlar arasında fərqlər də vardır ki, bu da ifadələri əmələ gətirən komponentlərin ilk mənalarını itirməsi, atalar sözü və məsəllərdə isə məcazi mənada işlənsələr belə, ilk leksik mənasını itirməməsi, bitkin fikir ifadə etməsi və cümlə

şəklində işlənməsidir. Canlı dilin ifadələri bədii dili zənginləşdirir. Hər bir sənətkar da canlı dilin frazeoloji materiallarından istifadə etməklə bir sıra dəyərli, hikmətli söz və ifadələr yaradır.

Hikmətli sözlər

Təliş dilinin frazeologiyasında şair və yazıçıların bədii yaradıcılığında hikmətli sözlər xüsusi yer tutur. Bu hikmətli söz və aforizmlərdə insanın böyüklüyünü və yenilməzliyini əks etdirən insani ləyaqət, dostluq və sədaqət, əxlaqi və tərbiyəvi fikir, ailə və vətənə məhəbbət hissi və s. öz ifadəsini tapır. **Məsələn:**

a) cəlmın üstünlüyü, ona yiyələnməyin zəruriliyi, vacibliyi haqqında:

Har ki səvod ni, hitə,

Besəvodi rüj sütə...

(Z. Əhmədzaadə)

b) işini bilməyən, bacarmadığı bir işin arxasınca gedən insanlar haqqında:

Kolə miyvə kole, koli ho məkə,

Bə tarixi bələd nibə ro məkə

Əvotimon rə bibə, ve bo məkə

Bə tarixi bələd nibə ro məkə

(Ə. Əhmədov)

c) yaltaqlıq, satqınlıq və qorxaqlığın pislənməsini ifadə etmək məqsədilə:

Sırə tonə iştəni,

Kıtı sokit bardəbe.

Çoko xəlvət, bedəbe
İştə zinəy kardəbe.

(A.Viyəni)

ç)dostluğun yüksək insani keyfiyyət olduğunu ifadə edən:

Deşmen məğət, düstış heste,
Düst biğətoş, düst bəvarde.

(V.Əliyev)

d)ürək saflığı, çirkin əməllərdən uzaq olmağın, qəlbin təmizliyini, saflığını qorumağın vacibliyi haqqında:

Dili həmro şeyton bibo,
Ə dil har koy nəş bəvarde.

(V.Əliyev)

ə)gördüyü işin mahiyyətini başa düşməyən, xeyirsiz işini xeyirli hesab edən insanlara aid:

Ve kəs iştə cır bə aşi
Bəştə ağıl xas bəvarde.

(V.Əliyev)

Talış şer dünyasının əvəzsiz sənətkarlarından biri olan, gözəl, qəlboxşayan şerləri ilə insanların, həmyerlilərin məhəbbətini qazanan Vəlişah Əliyevin əsərlərini oxuyarkən hər misrasından bir hikmət, bir varlıq sezirsən. Təkcə onun «Dınyo» («Dünya») şerində bir neçə hikmətli, ibrətamiz fikirli kəlamlar vardır. Şerdə olan hikmətli fikirləri nəzərdən keçirək:

İnsan torpaqdan yaranıb, torpağa da qayıdacaq –
fikri ilə səslənən ifadə:

İnson mote bə dınyo ko,
Tülü bə con vardə dınyo,

Conon ijən tül kardəda
Diəkə çiçon kardə dınyo!

İnsanla dünyanın fəlsəfi müqayisəsi:

İnson ove, dınyo gəlbir,
Dınyo dəpe, inson zəncir.
Çəy həlgədə bəmon əsir,
Dəştə gəydə qardə dınyo!

İnsan ömrünün borc kimi verildiyini, onun heç də əbədi olmadığını, taleyin həmişə verdiyini nə vaxtsa geri aldığı özündə əks etdirən hikmətamiz ifadələr:

Liskəy conı bə gərz dodə,
Bə çəy seyo tars-larz dodə,
Penco-şəst sor ey gərz dodə
Oxoy sedə, bardə dınyo.

Müxtəlif tipli cümlələr şəklində ifadə olunan bu hikmətli sözlərin hər birində vahid bir bütöv kimi birləşən və üzvlərə ayrılmayan bu və ya digər bitkin fikir ifadə olunur.

Atalar sözləri

Atalar sözü şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarındandır. Onlar hər bir xalqın əvəzolunmaz milli sərvətidir. Həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq elminin tədqiqat obyektinə olan talış atalar sözləri mənsub olduğu xalqın tarixi qədr qədim və zəngindir.

Talış xalqının istər canlı danışq, istərsə də bədii əsərlərinin dilində külli miqdarda atalar sözlərinə təsadüf etmək mümkündür.

Atalar sözü leksemlər kimi bu və ya başqa anlayışı deyil, bitkin mühakiməni bildirir. Talış atalar sözləri bu dilin frazeologiyasının ən qədim, əsas hissəsini təşkil edir. Bu ibratamız fikirlərin əksəriyyəti əsrlərdən bəri nəsildən-nəslə ötürülmüş, nitqdə sabit, bütöv birləşmə kimi işlənməyə başlamışdır.

Bütün dillərdə olduğu kimi talış dilində də atalar sözlərini müxtəlif istiqamətlərdə – mənşəyinə, məzmununa, obrazlılığına, zamana, məkana və s. görə qruplaşdırmaq olar.

Mənşə etibarilə talış dilində mövcud atalar sözlərini iki qrupa ayırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1) Talış dilinin özünə məxsus atalar sözləri; 2) Həm talış, həm də Azərbaycan dilində eyni mənada işlənən atalar sözləri.

Birinci qrup atalar sözlərinə adından da göründüyü kimi sırf talış dilində yaranmış, talış mənşəli hikmətamiz fikirlər daxildir. Bu qrupa aid nümunələrə nəzər salaq:

Ağılmandi penc kəşiş harde, səfe iqləşən nıznaşe harde;

Kü bəha, kəçəl dıvo bəka;

Dü dodəş, keçəşən piedə;

Yolon sıxan di bəbe, dü əbini;

Beovandi anqıştə ləkətorədə bərişe;

Hənək-hənək, oxoş dəqənək;

Kinə bə soədə vil bə kam əbini və s.

İkinci qrupa aid olan atalar sözləri isə Azərbaycan dilində olan atalar sözləri ilə paralel işlənir, yəni talış dilində hansı mənəni ifadə edirsə, Azərbaycan dilində də həmin mənəni bildirir. Bu qrupa aşağıdakı atalar sözlərini aid etmək olar:

Bevəcə rüji ümür kam bəbe (Pis günün ömrü az olar);

Xıdo həxi bə nohəxi ədəni (Allah haqqı nahaqqa verməz);

Bə yolu qüş nidoə kəs, bə yolə bəlo ebəqinə (Böyüyə qulaq asmayan, böyük bəlaya düşər);

Qa bə nal jedə, qa bə mex (Gah nala vurur, gah mıxa);

Qismətikü vite əbini. (Qismətdən qaçmaq olmaz) və s.

Talış dilində olan atalar sözləri mövzu etibarilə də rəngarəngdir. Məsələn:

Vətən və el haqqında:

Qəribə vırədə vətən əbini

Qəribə odəmədə el əbini.

Əmək və zəhmət haqqında:

Moy riəkəs iştəni bə ov bəje;

Şon bıqət anqıştə bəlişte;

Ko odəmi yol bəka;

Həqiqət və yalan haqqında:

Düəvoj gəssəm ve bəha;

Düəvoji terə kırt bəbe;

Düzə sıxani əğil bəka;

Bilik və ağıl haqqında:

Ağıl dı yolu – rüki ni;

Ağıl siğədə bedəni, sədə bedə;

Elmi ni, helmi bıbü;

Dostluq və birlik haqqında:

Düs bə sə diə bəka, deşmen bə linqon;
Düs qəte hostone, dūs oğəte çətin;
Qo bə qo bürrə bəşe, boə bə boə sədo;

Valideyn və uşaq haqqında:

Xonça yaraşüğ noğole, kə yaraşüğ əğil;
Əğil bə kədə sır əmandni;
Balə nə bənə şini şodoy bedə, nə bənə teli harde;
Pıə hürməti zoə bəzine;

Söz və dil haqqında:

Çokə sıxan osnə kəybə obəka;
Rosə sıxan tel bəbe;
Sıxan sıvı di dandoni jiadə bəmıšo, sıvı dı kəs əy
əməsni;
Zıvon odəmi şinən bəka, telən;
Şinə zıvon mori çı lonəkü bebəka.

Ehtiyat və sayıqlıq haqqında:

Bə rü ovəyz oməbü, ijən bome;
Bə əvəsori kijə peşt məbaş;
Dı iqlə sūki hande rüj əbini;
Arifə lo çı tıko dəbəme;
Mü diroz be, bə çəş dəbəşe;

Mərdlik və igidlik haqqında:

Şir pi biədə əv şire;
Bə merdi bə çəy hınə qorə nom bənoyn;

Ve zü bə kəsi səbr ve bəbe.

Acizlik haqqında:

Ocizə odəm çı doy sırafə səykü dəbəçikə;
Behinə odəmi zıvon diroz bəbe;
Bə aşığışon vote: - Zırno bijən
Vote: Poşnəm dəjedə.

Arzu və istək haqqında:

Bənə pozi kü betəm məbi;
Vil bibü, betiə bibü.

Yaxşılıq və pislik haqqında:

Çoki bıka, səküə məkə;
Çokietə bənə anqə rəziye, kaştə xol bəğandə;
Bevəcə ko çanə təmiz bıkoş, çəy riz bəmandə;
Bevəcə hamsüə dəsedə siolo balə benibəka;

Tənbəllik haqqında:

Bə tənbəlişon vote: -Kəybə edə
Vote: -vo ebədoy;
Pandəmedə harde – harde;
Ko kardə marde – marde;

Bu qəbildən olan ifadələrdə bu və ya digər sözü onun sinonimi ilə əvəz etmək olar.

Demək olar ki, mənşeyindən, məzmunundan, obrazlı olub, olmamasından asılı olmayaraq talış dilində olan bütün atalar sözü həyatı hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə ümumiləşir.

Atalar sözü talış xalqının inkişaf tarixini, dil xüsusiyyətlərini, adət – ənənələrini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri olub tədqiqat üçün çox maraqlıdır.

Zərbi – məsəllər

Zərbi – məsəlləri sadəcə məsəl də adlandırırlar. Atalar sözü ilə məsəllər arasındakı yaxınlıq o qədər güclüdür ki, hətta onları bir-birindən ayırmaq belə çətinlik törədir. Lakin buna baxmayaraq, bunları bir-birindən ayıran fərqlər də vardır. Zərbi məsəllərdə atalar sözlərinə nisbətən fikir daha tam şəkildə ifadə olunur və nəticə çıxarılır.

Frazeoloji ifadələr cərgəsinə daxil olan zərbi-məsəllər müəyyən hadisə, rəvayət, əfsanə və lətifələrlə bağlı yaranmış, geniş xalq kütlələri arasında yayılaraq inkişaf etmişdir.

Talış rəvayətlərinin birində deyilir ki, bir kişinin iki arvadı varmış. Kiçik arvad axsadığı üçün böyük arvad onu acığa «şatə» (çolaq) çağırarmış. Bir gün günorta yeməyinə pəncərdən tərə bişirirlər. Kişi günorta yeməyə evə gəlir. Ona tərə verirlər. Kişi yeyə-yeyə soruşur:

-Im patə ki patə? (Bu tərəni kim bişirib?)

Boyük arvad fikirləşir ki, yaqın tərə kişinin xoşuna gəlməyib. Qoy deyim ki, kiçik arvad bişirib. Ona görə deyir:

-İştı şatə patə. (Sənin çolağın bişirib.) Sonra kişi deyəndə ki, «-Əcəbən çəkə patəyə» (Əcəb yaxşı tərədir), arvad dediyinə peşman olub deyir: «-Mınən dəy patə» (Mən də onunla birgə bişirmişəm).

Bu rəvayətdən belə bir zərbi-məsəl yaranıb:

Im patə ki patə?

İştı şatə patə.

Əcəbən çəkə patəyə

Mınən dəy patə.

Zərbi-məsəllərin yaranmasında lətifələrin də rolu böyükdür. Lətifələr ədəbiyyatın çox yayılan və xalqın məişətinə daxil olan janrlardan biridir. Lətifə yığcam, sadə, lakonik olur.

Talış dili lətifələrlə zəngindir. Bu lətifələrin müəyyən hissəsi talış dilində zərbi-məsəllərə çevrilmişdir. Belə zərbi-məsəllərdən bir neçəsinə nəzər salaq:

«Məmmədəli çı kəlxozi sədrə, çəmə səy sədr ni ki?» məsəli aşağıdakı lətifənin ibrətəməz nəticəsindən əmələ gəlmişdir.

Çı Peysə məhəllə dəlok Fərman be. Əv çı hamsüə dıkü əvəy, kəbəkə ənəvi, cəmahati sə – dimi toşə. İ kərə çiç be, çiç nibe, çı kəlxozi sədr Məmmədəli dı Fərmani arəş qınıye. Şe bə məhəllə qıləy tojə dəlokiş varde. Cəmahati bimi xoşış nome. Hiçki və tojə dəloki nidoşe sə – dim toşe.

İ rüj çayçı vədə tojə dəloki bə cəmahati dimiş qətə votşe:

-Ha cəmahat, imi bızənən ki, bəmi iştə sə bədonən toşe, nıdonən toşe, sədr çımı həxi bədoy. Əve ki, bəən tərsiəti məkən.

Əcəliə mamüən iyo be. Əy dəloki in sıxanış məse, əşte bə səpo, votşe:

-Zə, yavə-yavə sıxan məkə. Məmmədəli çı kəlxozi sədrə, çəmə səy sədr ni ki!..

Xalq arasında bu ibrətəməz məsəl qısaldılmış «çəmə səy sədr ni» şəklində daha geniş istifadə olunur. Başqa bir lətifəyə diqqət yetirək:

Çı müharibə bə nav Ğodmonədə Qolimi nomədə qıləy sədr hestbe. İ rüj çı kəlxozi se-çə kəl noxəşi qətədə eqinedə mardedə. Qolimi bəsə imisə qətədən dənoydən bə türmə. Türmədə bə vaxt Qolim məşədə ki, peş bəyən

fermədə dı qılə kəli ozo qətə, eqınyə mardə. Çıgıno bə kəlxozi tojə sədrı jıgə qıləy xəbə vıgəndədə:

– Ha tojə sədr, ə dı qılə kəli mardə bəştə yolə dard məkə, mınışon həni qətə, türmədəm, ə dı qılə kələn bı bınıviş bə çımı po.

Bu lətifədən «**bə çımı po bınıviş**» məsəli yaranmışdır. Talış dilinin belə inciləri – rəvayət və lətifələrdən alınmış ibratəmiz ifadələr müxtəlif məzmununda olub, insanların düzgün tərbiyə olunmasına xidmət edir.

Tapmacalar

Tapmacalar xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış nümunələrindəndir. Tapmacalar vasitəsi ilə talış xalqının bədii ifadə vasitələri, dil vahidləri, xüsusilə də frozeologizmlərlə zəngin olan dili daha da zənginləşir. Tapmacalar hər hansı bir əşya, hadisə haqqında söylənir. Onların bir əlaməti söylənir, digər əlaməti isə gizli saxlanılır. **Məsələn:**

Bili miyonədə otəş vəştə

(samovar)

Şişə bəkərdə əv ovi,

Ebədoy xandəxi, novi

(buz)

Dı qılə honi – oviş sü

(göz yaşı)

Tapmacalar xalq həyatının bütün sahələrinə aid olur. Mövzu etibarı ilə tapmacalar təxminən aşağıdakı növlərə ayrılır: ev əşyaları, geyimlər, heyvanlar aləmi, bitkilər aləmi, alətlər, yer, təbiət, təbii hadisələr, mücərrəd anlayışlar, elm, texnika haqqında və s.

Ev əşyalarına və alətlərə aid tapmacalar:

Qəp jedə i band

Vanq dodə si band

(telefon)

Bə rüj zolıme, bə şəv xanım

(süpürgə)

Nəfəsiş heste, conış ni.

(qarmon)

Heyvanlar haqqında:

Dəvüş, dəvüş, dəvüşə,

Həmə i ranqə kije

(arı)

Peştış goriğe, bədıven,

Jiş honiə çəşe, bəharden.

(qoyun)

Səy təpəş xüni ranqə,

Ha maştə süb bə vanqə.

(xoruz)

Bitkilər aləminə həsr olunmuş tapmacalar:

Se manq linqış ovədə,

Tohşi çəş bəvədə.

(çəltik)

Qıləy tənüm heste, dı qılə nün qətdə.

(zəp)

Göy cismləri ilə bağlı:

Məcməyə, şanqo dı sefi pür bedə, bə rüj tøy bedə.
(ulduz)

Şəve rüjü kü co bəka,
Çəmə dili şo bəka.
(günəş)

Bədii dildə frazeologizmlərin rolu

Bədii dil obrazlı dildir. Bu obrazlılığı təmin edən ən güclü vasitələrdən biri də frazeologizmlərdir. Bu məqsədlə də yazıçılar bədii dildə frazeologizmlərdən ardıcıl, sistemli, həm də yaradıcı şəkildə istifadə edir, onların ekspressivlik imkanlarını açıb göstərirlər.

Talış dilində yazıb yaradan söz ustalarının əsərlərində frazeoloji vahidlər demək, olar ki, özünün rəngarəngliyi ilə seçilir. Bunu əyani görmək üçün talış yazılı ədəbiyyatının banisi Z.Əhmədzadənin «Davardə rüjon» poemasından gətirdiyimiz aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

Merdon çı vişə doon vardəbin,
Nərrə jedəbin bürs ros kardəbin.
Cəmolən bürson kəşdəbə ərə,
Rikonoj eka, ranqı – rüş pərə.
Bə fik dəğandım davardə rüjon,
Çoknə jidəbin çəmə divojon.

Davardə rüjon Nozi fik kardə
Çəşonko mist – mist ason ekardə.

Zındənim boçı əv bə fik şəbe,
Bəkon fatehon əv ümi bəbe.

Bu misralarda «nərrə jedəbin», «rikonoj eka», «ranqı-rüş pərə», «bə fik dəğandım», «fik kardə», «fik şəbe», «ümi bəbe» kimi idiomatik ifadələr əsərin dilini daha da yığcam və təsirli edir.

Talış poeziyasında xüsusi yeri olan Tofiq İlham, Vəlişah Əliyevin yaradıcılığında da frazeologizmlər xüsusi yer tutur. Məsələn:

Fikir bıkən, huş bıdən
Dı diğgəti quş bıdən.
(T.İlham)

Ğeyrət bıkəş merd bəbe
Merd bəkəson merd bəben.
(T.İlham)

Zülfiqari sədo beşe,
Bəti qoroş əv ğıbon şe,
Bətinışon anə doğ je,
Əve lolış, çımı zıvon.
(V.Əliyev)

Tınım vınde ağlım vite,
Mı zındənim be tı hite.
(V.Əliyev)

Çəşon sio, zıvon ğənde,
Keynə bəbeş bəmi ğısmət?!
(V.Əliyev)

Bu misralarda «fikir bıkən», «huş bıdən», «quş bıdən», «ğıbon şe», «doğ je», «ağlım vite», «zıvon ğənde»

kimi frazeologizmlər şerin dilini bədii cəhətdən daha da gözəlləşdirir və zənginləşdirir. Bu cür ifadələr həm də bədii dili canlı danışıq dilinə yaxınlaşdırır, şerin dilini lakonik, sadə edir.

LÜGƏTÇİLİK

Lügətçilik dilçilik elminin bir şöbəsi olub, lügətlərin tərtibi və tədqiqi məsələləri ilə məşğul olur. Dilçiliyin bu şöbəsinin əsas məqsəd və vəzifəsi hər hansı bir dilin lügət tərkibinə daxil olan söz və ifadələri yığıb sistemə salmaq, onların mənsubiyyəti, mənalarını izah etməkdən ibarətdir.

Talış dilinin bir çox sahələri kimi lügətlərin tərtibi və nəşri sahəsində də mühüm addımlar atılmamışdır. Şübhəsiz, bu talış ədəbi dilinin formalaşması, vahid fonetik, lekik və qrammatik normaların təkmilləşməsinə öz mənfi təsirini göstərir.

Talış dilinin lügətçiliyi sahəsində ilk təşəbbüz 1855-ci ildə göstərilmişdir. Rus dilçisi P.F.Riss «**Talışlar, onların həyat tərzi və dili haqqında**» adlı əsərində talış sözlərindən ibarət lügət tərtib etmişdir¹.

Talış dilində ilk çoxdillli lügət isə görkəmli alim B.V.Miller tərəfindən tərtib olunmuşdur. O, özünün «Talış mətnləri» adlı əsərinin sonuna **talışca-rusca-fransızca** lügət əlavə etmişdir². Lügət 2000 sözü əhatə etsə də müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Talış dilinin lügətçiliyi sahəsindən danışarkən, bu sahədə L.A.Pireykonun xüsusi xidmətini qeyd etmək lazımdır. Onun tərtib etdiyi «**Талышско-Русский**

¹ П.Ф.Рисс. О талышцах, их образе, жизни и языке. «Записки Кавказского отдела Императорского географического общества», III kitab, Tiflis, 1855, səh.38-72.

² Б.В.Миллер. Талышские тексты. Москва, 1930, səh.206-261.

словарь» talış dilinin indiyə qədər nəşr edilmiş lügətləri arasında ən mükəmməlidir¹. Müəllif lügətdə sözlərin müxtəlif şivələrdə neçə işlənməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, sözlərin tam mənasını açmaq üçün xalq danışıq dilindən çoxlu nümunələr vermiş, atalar sözləri və aforizmlərdən istifadə etmişdir. Lügətdə 6600 söz verilmişdir. Əsərin əvvəlində müəllif verilmiş dil materiallarının Astara rayonu üzrə – Astara şəhəri, Rüdəkənar və Şiyəkəran kəndləri, Lənkəran rayonu üzrə – Lənkəran şəhəri, Gərmətük və Mamusta kəndləri, Lerik rayonu üzrə – Lerik qəsəbəsi və Cəngəmiran kəndi, Masallı rayonu üzrə isə Hişkədərə kəndində topladığını qeyd edir. Lügətin sonuna 3600 sözdən ibarət «**Rusca-talışca göstərici**» də əlavə olunmuşdur.

Talış dilində lügətlərin tərtibi və nəşri sahəsində Ə.Ə.Rəcəbovun da müəyyən xidmətləri olmuşdur. Onun məktəblilər üçün hazırladığı «**Məktəblinin talışca-azərbaycanca lügəti**»² təxminən 6000 sözü əhatə edir. Ə.Ə.Rəcəbov həm də ilk dəfə olaraq talış dilinin orfoqrafiya lügətini tərtib etmişdir. «**Talışca zivoni orfoqrafiya lügəti**»³ adlanan bu lügətdə 5200 söz verilmişdir.

Talış dilinin lügətçiliyi sahəsində Əli Əbdolinin xidmətləri də təqdirəlayiqdir. Talış və tat xalqlarının dil, tarix və mədəniyyətlərini ardıcıl tədqiq edən, İran Azərbaycanında yaşayan Ə.Əbdolinin 2002-ci ildə «**Talış, tat və qədim azəri dilinin müqayisəli lügəti**» Tehranda «Enteşar» nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur⁴.

¹ Л.А.Пирейко. Талышско-русский словарь. Изд-во «Русский язык», Москва, 1976.

² Ə.Ə. Rəcəbov. Məktəblinin talışca-azərbaycanca lügəti. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1992.

³ Ə.Ə. Rəcəbov. Talışca zivoni orfoqrafiya lügəti. Bakı, 1995.

⁴ «Talış sədə» qəzeti, №8 (61), 2002.

SÖZ YARADICILIĞI

Hər hansı bir dilin lüğət tərkibi daim inkişaf edir, zənginləşir. Söz yaradıcılığı prosesi ilə əlaqədar olan bu inkişaf həm dilin öz daxili imkanları hesabına, həm də başqa dillərdən alınan sözlər hesabına baş verir.

Talış dilində yeni sözlərin yaranması leksik, morfoloji və sintaktik yollarla özünü göstərir.

Leksik yolla söz yaradıcılığı

Talış dilində leksik yolla söz yaradıcılığı bir-birindən fərqli bir neçə üsulla əmələ gəlir:

1. Fonetik tərkibin dəyişməsi ilə;

Bu yolla yaranan yeni leksik vahidlər sözün daxilində bu və ya digər səsin dəyişməsi əsasında baş verir. **Məsələn:** *vıl-qıl; sığ-rığ; kındə-kınqə* və s.

Şübhəsiz, bu sözlər ilk dövrdə həm mənə, həm də formaca eyni olmuşdur. *Vıl* (gül) – *vıl çinə* (gül dərmək), *qıl* (güldən çıxarılmış naxış) – *qıl bekarde* (naxış çıxarmaq), *qıl-qılınə* şal (güllü, naxışlı yaylıq); *sığ* (daş) – *rığ* (çox xırda daş); *kındə* – doy *kındə* (ağacın kötüyü), *kınqə* – aləfi *kınqə*.

2. Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi ilə;

Talış dilində bəzi sözlərə rast gəlinir ki, onlar vaxtı ilə mürəkkəb tərkibə malik olsalar da, tərkibində müəyyən səsin düşməsi ilə sadə sözə çevrilmişdir. **Məsələn:** *vankarde* (çağırmaq), *vanq* (səs), *karde* (etmək) sözlərindən əmələ gəlmiş «q» səsinin düşməsi ilə sadə sözə çevrilmişdir.

Dasor (əl dəyirmanı). *Das* (əl) və «hor» fel əsasında ibarət olmuş, «h» səsinin düşməsi nəticəsində müasir dildə sadə sözə çevrilmişdir.

Neqo (öküz). *Niə* (erkək), *qo* (inək) sözlərindən əmələ gəlmiş, müasir dildə isə sadə söz kimi işlənir.

3. Dialekt və şivələr hesabına söz artımı;

Talış ədəbi dili tam formalaşmasa da, ümumilikdə götürdükdə dialekt və şivələr bu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. **Məsələn:** Astarada dialektində işlənən *yali* (tək), *tile* (qaçmaq), *hele* (çağırış) kimi sözlərə bədii əsərlərin dilində tez-tez rast gəlirik. Şübhəsiz, bunlar gələcəkdə talış ədəbi dili lüğətinə daxil ediləcəkdir.

Talış dilində leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsi prosesində alınma sözlər də mühüm rol oynayır. Bu haqda alınma sözlər bölməsində geniş məlumat vermişik.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı

Talış dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı çox məhsuldardır. Bu yolla yaranan leksik vahidlər ayrı-ayrı söz köklərinə ön və son şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir.

Sözdüzəldici ön şəkilçilər

Talış dilində sözdüzəldici ön şəkilçilərin əksəriyyəti geniş sözyaratma imkanına malikdir. Bu şəkilçiləri söz əvvəlinə artırmaqla yeni mənə ifadə edən leksik vahidlər əmələ gəlir. Talış dilində ön şəkilçili düzəltmə sözlərdə, əsasən, feldən düzələn fellər, qismən isə isim və sifətdən düzələn sifətlər, feldən düzələn zərflər mühüm yer tutur. Ön şəkilçilərindən *-pe*, *-də*, *-o*, *-e*, *-sə* şəkilçiləri fellərə qoşularaq yeni semantik fellər yaradır. **Məsələn:** *pekırne* (dartmaq), *pevarde* (qusmaq), *dəvarde* (keçmək, ötmək), *dəşe* (girmək), *odoy* (qazmaq), *okışte* (söndürmək), *enəme* (əyilmək), *səqıne* (qovmaq) və s.

Talış dilində *-be* şəkilçisi isə həm feldən fel, həm də isimdən sifət düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. **Məsələn:** *beşe* (çıxmaq), *beko* (işsiz), *beşit* (südsüz) və s. Onu da qeyd edək ki, *-be* şəkilçisi bəzən başqa nitq hissəsinə də qoşulub

yeni söz yarada bilir. Buna misal olaraq **ton** (yan) zərfi əsasında yaranan beton (xaric, bayır) sözünü göstərmək olar.

Talış dilində sözdüzəldici ön şəkilçilərdən biri də **-no** şəkilçisidir. **-no** şəkilçisi vasitəsi ilə isim və sifətlərdən düzələn sifətlər semantik cəhətdən **-be** ön şəkilçisindən yaranan sifətlərin daşdıqları mənalara uyğundur. **Məsələn:** **nomerd** (namərd), **norozı** (narazı), **nohəx** (haqsız) və s.

Ənə ön şəkilçisi isə fellərə qoşularaq tərz – hərəkət zərfləri əmələ gətirir. **Məsələn:** **ənəhit** (yuxusuz), **ənəhard** (yeməksiz) və s.

Sözdüzəldici son şəkilçilər

Talış dilində morfoloji yolla yaranan sözlərin bir qismi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi son şəkilçilərin iştirakı əsasında düzəlir. Bu şəkilçilər kəmiyyət etibarilə ön şəkilçilərinə nisbətən çox olub, sözyaratma imkanlarına görə daha aktiv mövqeyə malikdir. Onu da qeyd edək ki, talış dilində son şəkilçilər, əsasən, ad düzəldən şəkilçilərdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- ə. – lonə (yuva), rüənə (yağlıtərə), vızə (vızıltı), ekızə (öskürək).
- əti. – merdəti (kişilik), yoləti (böyüklük), nokəti (nökərlik);
- in. – zıvonin (dilli), rıkin (acıqlı), ovin (sulu), tulin (pəlçiqli);
- j // ij // voj. – bokuj (bakılı), lankonij (lənkeranlı), divoj (kəndli);
- li. – moəli (anacığım), kinəli (qızcağaz), nənəli (nənəciyim);
- von//əvon. – moləvon (naxırçı), osiovon (dəyirmançı);
- don. – nimekdon (duzqabı), əğildon (uşaqlıq);

- m // im. – sem (yas mərasiminin üçüncü günü);
- ni. – zınəni (dünənki), ponəni (bildirki);
- nənə. – şanqonəni (gecədəki), maştənəni (sabahkı);
- mand. – ağılmand (ağıllı), hınəmand (hünərli);
- i. – tolış (talışca), zımısoni (qarpız), bevəci (pislik);
- çə. – lefçə (yarğança), vəçə (keçi balası), kəlçə (kəlçə);
- lə. – çülə (çöp), sükolə (beçə);
- çı. – dükonçı (dükançı), izımçı (odunçu), zıvelçi (kömürçü);
- hğ. – şaylığ (köynəklik), sahğ (yüzlük), kinəliğ (ögey qız);
- minci. – iminci (birinci), daminci (onuncu), saminci (yüzüncü);
- ədə. – əvəsorədə (yazda), pozədə (payızda);
- vand // əvand. – vəyəvand (toy sahibi), gəməvand (qohum sahibi);

Göstərdiyimiz bu şəkilçilərdən başqa talış dilində yalnız bir neçə yeni sözdüzəltmə imkanına malik olan, -kor, -əyz, -kü, -ən, -mon, -xo, -nok, -n. – ok, -o, -nə və s. şəkilçilər də mövcuddur. **Məsələn:** **taməkor** (tamahkar), **ovəyz** (sel), **nünkü** (nankor), **hırdən** (uşaq), **jimon** (yaşayış), **ğarxə** (borclu), **bədxə** (zalım), **ğozəbnok** (qəzəbli), **dıven** (biçin), **şəkkok** (şəkkar), **asbo** (atlı), **tarso** (qorxaq), **çoknə** (necə) və s.

Məsuldar və qeyri-məsuldar şəkilçilər

Dünya dillərində olduğu kimi, talış dilində də şəkilçilər sözyaratma imkanına görə məsuldar və qeyri-məsuldar olmaqla iki qrupa bölünür. Məsuldar şəkilçilər bir qayda olaraq daha çox sözyaratma imkanına malik olur və müxtəlif mənəli sözlər əmələ gətirir. Qeyri-məsuldar

şəkilçilərin sözyaratma imkanları isə məsuldar şəkilçilərə nisbətən məhdud olur və əsasən, birmənalı sözlər əmələ gətirir.

Talış ədəbi dili formalaşmadığı üçün şəkilçilərin sözyaratma imkanları üçün də, necə deyərlər, hələlik geniş meydan yoxdur. Daha dəqiq desək, leksik şəkilçilərin fəaliyyət dairəsi məhduddur. Buna baxmayaraq, talış dilində sözdüzəldici şəkilçiləri sözyaratma imkanlarına görə müqayisə etdikdə, dilin müasir vəziyyəti baxımından məsuldar və qeyri-məsuldar şəkilçiləri fərqləndirmək mümkündür.

Talış dilində istər ad, istərsə də fel düzəldən şəkilçilərdən bəziləri geniş sözyaratma imkanlarına görə məsuldar şəkilçilərdir. Ad düzəldən **-ə, -əti, -in, -li, -çi, -liq** kimi şəkilçiləri müxtəlif mənalı çoxlu sözlər düzəldiklərinə görə məsuldar şəkilçi hesab etmək olar. Fel düzəldən ön şəkilçilərə gəldikdə isə, demək olar ki, bunların hamısının sözyaratma imkanı genişdir. Digər şəkilçilərə nisbətən **-sə** şəkilçisinin sözyaratma imkanı isə nisbətən məhdud olduğu üçün qeyri-məsuldar şəkilçidir.

Həm fel, həm də sifət düzəldən **-be** ön şəkilçisi isə geniş sözyaratma imkanına görə məsuldar şəkilçidir.

Talış dilində qeyri-məsuldar şəkilçilər də çoxdur. Bunlara misal olaraq **-von//əvon, -vand//əvand, -don, -çə, -ni, -m//im, -mand, -ənə, -ədə, -nəm, -əyz, -o, -mon** və s. şəkilçiləri göstərmək olar.

Talış dilində sözdüzəldici şəkilçilərin nitq hissələrinə görə təsnifi

Talış dilində bütün sözdüzəldici şəkilçilərin xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, onları nitq hissələri üzrə üç qrupa bölmək olar: 1) Ad düzəldən şəkilçilər. 2) Fel düzəldən şəkilçilər. 3) Zərf düzəldən şəkilçilər.

Ad düzəldən şəkilçilər

Ad düzəldən şəkilçiləri sözyaratma imkanlarına görə iki yerə bölmək olar: Adlardan ad düzəldən məsuldar şəkilçilər; Adlardan ad düzəldən qeyri-məsuldar şəkilçilər.

Adlardan ad düzəldən məsuldar şəkilçilər

Talış dilində adlardan ad düzəldən məsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

-ə şəkilçisi. İsim, sifət və təqlidi sözlərə qoşularaq isimlər əmələ gətirir. **Məsələn:** **dümə** (qoyunda quyruq), **tümə** (torba), **lonə** (yuva), **kümə** (tövlə), **rüə** (bağırsağ), **rüjə** (oruc), **havzə** (yemiş), **sipjə** (ağ parça), **vizzə** (vizit), **şırrə** (şırıltı), **tıppə** (tappıltı) və s.

-əti şəkilçisi. İsim və sifətlərə qoşularaq keyfiyyət, xasiyyət, sənət, peşə adı ifadə edən isimlər düzəldir. **Məsələn:** **merdəti** (kişilik), **həmroəti** (yoldaşlıq), **lovğəti** (lovğalıq), **reçinəti** (gözəllik), **istoəti** (ustalıq), **əvoməti** (avamlıq), **bekoəti** (işsizlik), **hisobdorəti** (hesabdarlıq), **boəti** (qardaşlıq), **hələləti** (halallıq), **roziəti** (razılıq), **sələməti** (salamathıq), **təmizəti** (təmizlik), **nokəti** (nökərlik) və s.

-li şəkilçisi. Əsasən isimlərə qoşularaq əzizləmə və kiçiltmə mənalı isimlər əmələ gətirir. **Məsələn:** **məəli** (anacığım), **kinəli** (qızıcığaz), **piəli** (atacığım), **hovəli** (bacıcığım), **boəli** (qardaşığım) və s.

Qeyd edək ki, bu şəkilçi bəzən başqa nitq hissələrinə də qoşulub kiçiltmə mənalı sözlər əmələ gətirə bilər. B.V. Miller **-li** şəkilçisinin fəaliyyətindən danışaraq çox düzgün olaraq yazır: «Çox maraqlıdır ki, bu şəkilçi **az** (mən) şəxs əvəzliyinə qoşulub «**azli**» (mənçik), «**i**» (bir) miqdar sayına qoşulub substantiv mənada «**ili**» (balaca bir), hətta «**ənə**» (o qədər) miqdar zərfinə qoşulub «**ənəli**» (azca) sözlərini əmələ gətirir¹.

¹ Б.В. Миллер. Тальпский язык. Изд-во «Академии Наук СССР», Москва, 1953, с.97.

–in şəkilçisi. İsimlərə qoşularaq keyfiyyət, xasiyyət, həqiqi mənadan çox məcazi mənə bildirən sifətlər düzəldir. **Məsələn:** *ovın* (sulu), *dilin* (üzəkli), *səin* (başlı), *rıkin* (acıqlı), *rüənin* (yağlı), *zəvənin* (dilli), *dimin* (üzlü), *vilin* (güllü), *donin* (dənlili), *qüjdin* (ətli), *ləzimin* (lazımlı), *nomüsün* (namuslu), *səvədin* (savadlı), *nünin* (çorəkli) və s.

–be və –no şəkilçiləri. –be şəkilçisi isimlərə, –no isə həm isim, həm də sifətlərə qoşulub əşyanın yoxluğunu ifadə edən sifətlər düzəldir. **Məsələn:** *besə* (başsız), *bekəş* (qolsuz), *beko* (işsiz), *behol* (halsız), *beson* (övladsız), *besədo* (səssiz), *beko* (işsiz), *bezivon* (dilsiz), *nodul* (ürəksiz), *nobələd* (nabələd), *noinsəf* (insəfsiz), *nohəx* (haqsız), *norozı* (narazı), *nodinc* (nadinc), *nosoz* (nasaz) və s.

Talış dilində bir sıra Azərbaycan-türk mənşəli məsuldar şəkilçilər bu dilin söz yaradıcılığında mühüm rolə malikdir. Onlar haqqında sonrakı səhifələrdə ayrıca danışacağıq.

Adlardan ad düzəldən qeyri-məsuldar şəkilçilər

–von/əvon şəkilçisi. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq peşə, məşğuliyyət bildirən isimlər əmələ gətirir. **Məsələn:** *qələvon* (çoban), *oslovon* (dəyirmançı), *boğəvon* (bağban), *mələvon* (naxırçı).

–von ünsürü talış dilinə mənsub bəzi toponimlərin də tərkibində işlənməkdədir. **Məsələn:** *Vilvon* (gül becərilən yer), *Qemişəvon* (camış saxlanılan yer). Bu şəkilçinin etimologiyası haqqında söz açan B.V.Miller bunun avesta dilində «pana», orta fars dilində «pan», yeni fars dilində «ban» şəklində olduğunu göstərir¹.

–don şəkilçisi. İsimlərə qoşularaq yeni mənalı isimlər əmələ gətirir. **Məsələn:** *əğldon* (uşaqlıq), *qüqdön* (balalıq),

cümindön (sidiklik), *darzəndön* (iynəni sancmaq üçün əskidən hazırlanır) və s.

–vand/əvand şəkilçisi. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq sahiblik, bəzən də müəyyən tayfa, nəsil mənası bildirən isimlər əmələ gətirir. **Məsələn:** *vəyəvand* (toy sahibi), *kinəvand* (qız sahibi), *ğoməvand* (qohum sahibi), *mirzəvand* (mirzəli tayfası), *lətifəvand* (lətifli tayfası) və s.

–j/ij/voj şəkilçisi. İsimlərə qoşularaq məkan mənsubiyyəti bildirən isimlər düzəldir. **Məsələn:** *miyönküj* (miyönkülü), *masəllij* (masəllili), *vilvonij* (vilvanlı), *sığdastij* (sığdaşlı), *divoj* (kəndli), *orandij* (orandlı), *zünəj* (zuvandlı) və s.

–çə şəkilçisi. İsimlərə qoşularaq, əsasən, kiçiltmə mənalı düzəltmə isimlərə əmələ gətirir. **Məsələn:** *ləfçə* (yarğança), *timonçə* (həsirçə), *vəçə* (keçi balası), *poçə* (baldır) və s.

–lə şəkilçisi. İsimdən isim düzəldən şəkilçidir. Semantik cəhətdən –çə şəkilçisindən düzəlmiş kiçiltmə mənalı isimlərdən fərqlənir. **Məsələn:** *kütələ* (kiçik), *sükələ* (beçə), *qüqlələ* (körpə buzov), *çülələ* (çöp) və s.

–i şəkilçisi. Əsasən sifətlərə, bəzən də isimlərə qoşularaq düzəltmə isimlər əmələ gətirir. **Məsələn:** *çeki* (yaxşılıq), *bevəci* (pislik), *huşki* (quraqlıq), *dizi* (oğurluq), *zımsoni/zımstoni* (qarpız) və s.

–m/im şəkilçisi. Saylara qoşularaq düzəltmə isimlər əmələ gətirir. **Məsələn:** *sem* (yas mərasiminin üçüncü günü), *haftım* (yas mərasiminin yeddinci günü), *çılım* (yas mərasiminin qırxıncı günü).

–mand şəkilçisi. İsimlərə qoşularaq düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. **Məsələn:** *zümənd* (güclü), *hünəmənd* (hünərli), *dəvlətmand* (dövlətli), *ağılmənd* (ağıllı).

–ni/nəni şəkilçiləri. Hər iki şəkilçi zərflərə qoşularaq düzəltmə sifətlər əmələ gətirir. **Məsələn:** *zinəni* (dünənki), *imrүнəni* (bugünkü), *ponəni* (bildirki), *çəştənəni*

¹ B.V. Miller. Əvvəldə göstərilən əsəri, səh.97.

(günortadaki), **maştənəni** (sabahkı) və s.

Bunlardan əlavə talış dilində **-əyz**, **-ən**, **-o**, **-jor**, **-nok**, **-xo** şəkilçiləri vasitəsilə müxtəlif mənəli bir neçə isim və sifətlər də düzəlir. **Məsələn:** **ovəyz** (scl), **hurdən** (uşaq), **asbo** (altı), **saküəjor** (sərki götürən), **ğəzəbnok** (qəzəbli), **ğarzxo** (borclu).

Fellərdən ad düzəldən şəkilçilər

Talış dilində feldən ad düzəldən şəkilçilərə az rast gəlinir. Bunlar aşağıdakılardır:

-ə şəkilçisi. Talış dilində məsuldar olan və əsasən, isim, sifət və təqlidi sözlərdən isim düzəldən bu şəkilçi fellərə də qoşulub isim əmələ gətirmə imkanına malikdir. **Məsələn:** **ekürə** (öskürək), **dancə** (doğrama), **sırə** (gülüş) və s.

Bu şəkilçilərdən başqa **-mon**, **-n**, **-əndə** şəkilçilərindən düzələn bir neçə feldən əmələ gələn isimə də təsadüf olunur. **Məsələn:** **jimon** (yaşayış), **diven** (biçin), **pərəndə** (cücü).

Fel düzəldən şəkilçilər

Talış dilində fel düzəldən şəkilçilər bir qayda olaraq ön şəkilçilərindən ibarətdir. Bunlar feldən yeni semantik fellər əmələ gətirir və demək olar ki, hamısı məsuldar şəkilçilərdir.

-pe şəkilçisi. Fellərə qoşularaq hərəkətin yuxarıya doğru olması, yuxarıda baş verməsi semantikasını ifadə edən fellər əmələ gətirir. **Məsələn:** **pelarze** (dixsinmək), **pekarde** (oyatmaq), **penişte** (minmək), **peşe** (çıxmaq), **perəse** (çatmaq), **pekiüe** (dürtmək), **penoy** (dayamaq), **pebe** (ilişmək), **peçine** (dillənmək), **pekırrı** (dartmaq) və s.

-də şəkilçisi. Fellərə qoşularaq, əsasən, hərəkətin

daxilə doğru istiqamətlənməsi semantikasını yaradan fellər əmələ gətirir. **Məsələn:** **dənoy** (salmaq), **dəçine** (yükləmək), **dəsüie** (sürtmək), **dəşe** (girmək), **dəje** (sancmaq, ağırmaq), **dəvarde** (keçmək, ötmək) və s.

-o şəkilçisi. Fellərə qoşularaq hərəkətin tamlığı və istiqamətini ifadə edən fellər əmələ gətirir. **Məsələn:** **okarde** (açmaq), **okırne** (çəkmək), **okışte** (söndürmək), **oqıne** (yorulmaq), **odoy** (qazmaq), **ovaşte** (rükü ovaşte) – keçmək (çaydan keçmək), **obırne** (kəsmək), **oqarde** (qayıtmaq), **oğande** (sərmək), **onoy** (vurmaq) və s.

-e şəkilçisi. Fellərə qoşularaq hərəkətin aşağıya doğru istiqamətini, aşağıda baş verməsini ifadə edən fellər əmələ gətirir. **Məsələn:** **ebarde** (udmaq), **eğande** (salmaq), **ekarde** (tökmək), **etirne** (siyirmək), **evəşte** (aşağıya tullanmaq), **eqəte** (sıxmaq, basmaq), **eroxne** (sallamaq), **enəme** (əyilmək), **eküie** (çırpmaq), **esüie** (yaxmaq), **esie** (azmaq), **eşe** (düşmək) və s.

Talış dilində **-be** və **-sə** ön şəkilçiləri vasitəsilə də yeni mənəli fellər düzəlir. Yuxarıda göstərdiyimiz şəkilçilərə nisbətən bunların sözyaratma imkanı bir qədər məhduddur.

-be şəkilçisi. Fellərə qoşularaq hərəkəti ayırmaq, təcrid etmək, uzaqlaşmaq semantikasını verir. **Məsələn:** **bevarde** (çıxartmaq), **beşe** (bə so beşe) – çıxmaq (həyəti çıxmaq), **beğande** (koykü beğande) – qovmaq (idən qovmaq) və s.

-sə şəkilçisi. Fellərə qoşularaq müxtəlif mənəli fellər əmələ gətirir. **Məsələn:** **sənoy** (qalamaq), **səğande** (artırmaq), **səkarde** (kolo səkarde) – qoymaq (papaq qoymaq) və s.

Zərf düzəldən şəkilçilər

Talış dilində zərf düzəldən şəkilçilər kəmiyyət etibarını azlıq təşkil edir və bunların sözyaratma imkanları nisbətən məhduddur. Bunlar aşağıdakılardır:

—əmə şəkilçisi. Bu ön şəkilçi fellərdən tərzi-hərəkət zərfləri əmələ gətirir. **Məsələn:** *ənəhət* (yuxusuz), *ənəhard* (ənəhard mande) – yeməksiz (yeməksiz qalmaq).

—kü//ikü şəkilçisi. İsimlərin sonuna artırmaqla səbəb və məqsəd zərfləri əmələ gətirir. **Məsələn:** *tarsikü* (qorxudan), *ğəhərikü* (qəhərdən), *sardikü* (soyuqdan), *şoykü* (sevindən) və s.

—ədə şəkilçisi. Zərflərin sonuna qoşularaq yeni mənalı zərflər əmələ gətirir. **Məsələn:** *pozədə* (payızda), *əvəsorədə* (yazda), *navədə* (qabaqda), *jintonədə* (aşağıda) və s.

—i şəkilçisi. Xalq adlarına qoşularaq adverbial zərflər əmələ gətirir. **Məsələn:** *tolışi* (talışca), *türki* (türkcə), *farsi* (farsca), *ürüsi* (rusca) və s.

Azərbaycan-türk mənşəli bəzi şəkilçilərin talış dilində sözyaratma imkanları

Dünya xalqlarının qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə siyasi-iqtisadi, mədəni əlaqələri ayrı-ayrı leksik vahidlərin, qrammatik formaların bir dildən başqa bir dilə keçməsinə səbəb olur.

Azərbaycan dilinin talış dilinə güclü təsiri nəticəsində işlər ayrı-ayrı leksik vahidlər, istərsə də, müxtəlif şəkilçilər bu dilə keçərək möhkəmlənmişdir.

Adətən, özgə dilin sözdüzəldici şəkilçiləri hər hansı bir dilə ayrılıqda deyil, öz sözlərinin tərkibində daxil olur. Talış dilinə Azərbaycan dili vasitəsilə keçən bəzi şəkilçilər ayrı-ayrı türk mənşəli sözlərin tərkibində olmaqla yanaşı, talış dilinin öz sözlərinə də qoşulub yeni sözlər yarada bilər.

Dil əlaqələri probleminin tanınmış tədqiqatçılarından olan V.Uriel alınma şəkilçilərin başqa dildəki mövqeyindən söz açaraq yazmışdır: «Sözdüzəldici morfemlərin söz alan dildə məhsuldar olmasının başlıca səbəblərindən biri odur ki, bu dil həmin sözün həm

şəkilçili, həm də şəkilçisiz variantlarını alır»¹.

Talış dilinin lüğət tərkibi ilə tanışlıq göstərir ki, Azərbaycan dilindən talış dilinə bir çox sözdüzəldici şəkilçi kök morfemlərlə birlikdə keçmiş və bu dildə indi geniş şəkildə işlənir. **Məsələn:** *evli*, *ovçı* (ovçu), *süzmə*, *dolma* (dolma) və s.

Azərbaycan dilinin talış dilinə təsirində diqqəti cəlb edən ən başlıca cəhətlərdən biri də bu dildəki sözdüzəldici morfemlərin talış dilinə mənsub köklərə qoşulub yeni mənalı sözlər yaratmasıdır. Onlardan biri də türk dillərinin hamısında, o cümlədən Azərbaycan dilində də məsuldar sayılan **—çı** şəkilçisidir.

E.V.Sevortyan **—çı** şəkilçisinin funksiyasından bəhs edərkən yazır: «Ümumiyyətlə türk dillərində **—çı** şəkilçisi isitmlərə qoşularaq geniş mənada şəxsin fəaliyyətini bildirən sözlər düzəldir»².

Azərbaycan dilində, əsasən, isimdən isim düzəldən dörd variantlı **—çı** şəkilçisi talış dilində yalnız **—çi** şəklində işlənir. Bu şəkilçi Azərbaycan dili vasitəsilə talış dilinə keçən bir sıra sözlərin tərkibinə qoşula bilər. **Məsələn:** *arəbəçi* (arabaçı), *kəlxoççi* (kalxoççu), *alverçi*, *trəxtorçi* (traktorçu), *maşınçi* (maşınçı) və s.

Türk dillərinə məxsus **—ci** şəkilçisinin talış dilinin söz yaradıcılığında geniş imkanlara malik olduğunu sübut edən cəhətlərdən biri də budur ki, bu şəkilçi nəinki Azərbaycan dili alınmalarında işlənir, hətta talış dilinin leksik vahidlərinə də fəal surətdə qoşulub yeni mənalı sözlər əmələ gətirir. **Məsələn:** *izimçi* (odunçu), *zıvelçi* (kömürçü), *moyçi* (balıqçı), *vişəçi* (meşəçi), *şitçi* (sütçü), *divənçi* (biçinçi), *koçi* (işçi) və s.

¹ В.Уриел. Одноязычие и многоязычие. «Новое в лингвистике», Москва, 1972, с.41.

² Е.В.Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва, 1966, с.84.

Türk dillərinin hamısında, eləcə də müasir Azərbaycan dilində ən məsuldar şəkilçilərdən biri də dörd variantlı **-lıq** şəkilçisidir.

M. Hüseynzadə **-lıq** şəkilçisi haqqında söz açaraq bu şəkilçi vasitəsilə sadə isim və sifətlərdən, həmçinin fərdən düzələn sifətlərdən, eləcə də say və əvəzlilərdən keyfiyyət, xasiyyət, vəzifə, peşə, hal-vəziyyət, yer və əşya adı ifadə edən isimlərin düzəldiyini qeyd edir. S. Cəfərov isə Azərbaycan dilində bu şəkilçi vasitəsilə on bir mənə qrupunda birləşən adlar düzəldiyini göstərir.

Tədqiqatlar sübut edir ki, talış dilində bu şəkilçi bir variantda **-lığ** şəklində müxtəlif mənəli isimlər yaradan məsuldar şəkilçidir. Onu da qeyd edək ki, talış dilində **-lığ** şəkilçisinin funksiyasını bu dilə mənsub **-əti** və **-i** şəkilçiləri də yerinə yetirirlər. **Məsələn:** **piəti** (qocalıq), **bərobərəti** (bərabərlik), **çəki** (yaxşılıq) və s. Lakin istər Azərbaycan dilinə mənsub bəzi alınmalara, istərsə də talış dilinə mənsub bir çox sözlərə **-əti** və **-i** şəkilçiləri qoşula bilmir.

Türk mənşəli **-lığ** şəkilçisi Azərbaycan dilindən talış dilinə keçən sözlərin tərkibində işlənməklə yanaşı, talış dilinə məxsus sözlərə də qoşulub müxtəlif mənəli isimlər əmələ gətirir. Kök sözlə birlikdə keçən, Azərbaycan dilində bir cismin çox olduğu məkanı bildirən atributiv isimlər; **ğümlüğ** (qumluq), **çayırılığ** (çayırılıq), **ğəmişliğ** (qamışlıq), **yemək mənsubiyyəti** olan atributiv isimlər; **bozbaşlığ** (bozbaşlıq), **kəboblığ** (kabablıq) kimi sözlər hazırda talış dilində vətəndaşlıq hüquqi qazanmışdır.

Bununla yanaşı **-lığ** şəkilçisi talış dilinin öz sözlərinə də qoşulub Azərbaycan dilinə mənsub sözlərdə yaratdığı semantik mənəni əmələ gətirə bilir. **Məsələn:** **şəyliğ** (köynəklik), **şəlvəliğ** (şalvarlıq), **aləfliğ** (otluq), **manlığ** (aylıq) və s.

Talış dilində **-lığ** şəkilçisi qohumluq anlayışı bildirən bəzi sözlər də əmələ gətirir. **Məsələn:** **moəliğ** (ögey ana),

piəliğ (ögey ata), **zoəliğ** (ögey oğul) və s. Qeyd edək ki, bu sözlərin daşdığı mənələr talış dilində **-əti** şəkilçisindən düzələn **moəti** (analıq), **piəti** (atalıq), **zoəti** (oğulluq) kimi sözlərin daşdığı mənələrdən fərqlənir. **Məsələn:** Im çəy piəni, **piəliğə** (Bu onun atası deyil, ögey atasıdır). Şahbaz çəkə **piəti** kardə (Şahbaz yaxşı atalıq edir). Çəy **moəliğ** hesə (Onun ögey anası var). **Moəti** karde (analıq etmək).

Talış dilinə Azərbaycan dilinə mənsub **-dəki** şəkilçisinin də təsiri müşahidə olunur. Müasir Azərbaycan dilində **-dəki** (**-dəki**) şəkilçisinin quruluşundan söz açan dilçilərin yekdil fikri budur ki, bu şəkilçi mürəkkəb olub, ismin yerlik hal şəkilçisi ilə **-kı** (**-ki**) şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmişdir.

Azərbaycan dilində iki variantlı olan bu şəkilçi talış dilində yalnız **-dəki** şəklində müəyyən bir əşyanın, hadisənin yerini bildirən sifətlər əmələ gətirir. **Məsələn:** **kədəki** (evdəki), **kümədəki** (tövlədəki), **osmondəki** (göydəki), **dıyodəki** (dənizdəki), **iyodəki** (burdakı) və s.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı

Talış dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri də sintaktik yolla söz yaradıcılığıdır. Bu yolla yaranan yeni leksik vahidlər iki sözün forma və məzmunca birləşməsi əsasında yaranır. Talış dilinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu dildə morfoloji yolla sözdüzəltməyə nisbətən, sintaktik yolla söz yaradıcılığının imkanları məhduddur. Yəni düzəltmə sözlər daha geniş yayılmış, mürəkkəbləşmə isə az inkişaf etmişdir. Kəmiyyətə görə mürəkkəb isimlər və analitik yolla düzəlmiş fəllər bu dildə daha geniş şəkildə özünü göstərir.

Mürəkkəb isimlər. Talış dilində mürəkkəb isimlərin düzəlmə qaydaları müxtəlifdir. Bunu nəzərə alaraq bu dildə mürəkkəb isimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a)birinci komponentində –ə şəkilçisi olan və ikinci tərəfi təyin edən iki ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb isimlər; **məsələn**, **diməkkükə** (yanaq), **müxələ** (hörük), **küməkiyə** (sərçə), **kəşəbin** (qoltuq), **bümərişə** (yerkökü), **lefədim** (yorğanüzü) və s. Lənkəran–Astara bölgəsində talış dilinə mənsub mürəkkəb tərkibli coğrafi adların da əksəriyyəti bu üsulla yaranıb. **Məsələn**: **Şıxəkən** (Şıxakəran), **Vizəzəmin**, **Rüəkəno** (Rüdəkənar), **Şiyəkən** (Şiyəkəran) və s.

b)tərəfləri şəkilçisiz olan iki ismin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb isimlər; **məsələn**, **Şonəmə** (yun daramaq üçün alət), **lüzədoy** (qarınağrısı), **avəviskə** (ıldırım), **xəməncə** (xırman yeri), **kübız** (dağkeçisi), **sinəband** (yəhərin ön qayışı), **sədoj** (başağrısı) və s. Talış dilində bu şəkildə olan və mənsubiyyət mənasını ifadə edən bəzi mürəkkəb isimlər Azərbaycan dilindən hərfi tərcümə (kalka) yolu ilə keçmişdir. **Məsələn**: **mamüzə** (əmioğlu), **dayzə** (dayı oğlu), **xaləzə** (xalaoğlu) və s.

c)birinci tərəfi –ə şəkilçisini qəbul etmiş isim, ikinci tərəfi təqlidi söz və feldən düzələn isim olan mürəkkəb isimlər; **məsələn**, **pəşəbelə** (qoyun mələşməsi), **moləbüre** (mal böyürtüsü), **avəqürre** (göy gurultusu), **büməlarzə** (zəlzələ) və s.

ç)birinci tərəfi –ə şəkilçisini qəbul etmiş (söz saitlə bitəndə –ə düşür) sifət, ikinci tərəfi isim olan mürəkkəb isimlər; **məsələn**, **qijəpəni** (quşəppəyi), **siyokijə** (qaratoyuq), **səsəinə** (qarquşu), **vazəxüq** (qaban), **sardəpiş** (sarçicək) və s.

d)isimlə fel əsasının birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər; **məsələn**, **qodüş** (sərinç), **pasnəsüt** (kösöv), **şəvnişt** (Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur) və s.

e)birinci tərəfi keçmiş zaman feli sifəti, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan mürəkkəb isimlər; **məsələn**, **zandəqo** (inək), **piəkəs** (aşıq, vurğun), **məsəkəs** (eşidən) və s.

ə)komponentləri müstəqil mənaya malik olan, yaxın

və əks mənali sözlərdən ibarət mürəkkəb isimlər; **məsələn**, **bəşte-bolo** (boy-buxun), **kə-bə** (ev-eşik), **çəş-bəv** (goz-qaş), **das-dim** (əl-üz), **qəv-qüş** (ağız-burun), **nün-nimek** (duz-çörək), **das-po** (əl-ayaq), **doğ-dəvo** (dava-dərman), **ləvə-rüə**, **düs-düşmən** (dost-düşmən) və s.

Ə)ikinci tərəfi müstəqil işlənməyən mürəkkəb isimlər; **məsələn**, **mol-mələ**, **merd-münə**, **olət-molət**, **kitab-mitob**, **zivon-mivon** və s.

Mürəkkəb sifətlər. Talış dilində mürəkkəb isimlərə nisbətən mürəkkəb sifətlərə az təsadüf olunur. Bunlar bir neçə yolla düzəlir:

a)birinci tərəfi sifət (samitlə bitən sözlərə –ə şəkilçisi qoşulur), ikinci tərəfi isim olan mürəkkəb sifətlər; **məsələn**, **sipiriş** (ağsaqqal), **tənikədül** (yumşaqürək), **dirozəmə** (uzunsaç), **siodim** (üzüqara), **sioçəş** (qaragoz) və s.

b)birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi sifətlə ifadə olunan mürəkkəb sifətlər; **məsələn**, **sədəsivik** (başdanyüngül), **qəvdanq** (ağzıpozuq), **sərdanq** (başıpozuq) və s.

c)birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi feli sifətdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər; **məsələn**, **diləsüt** (ürəyiyanan), **ğurbə** (qırılmış), **ğurəkə** (qırıcı) və s.

ç)iki isimin arasına «bə» bitişdiricisinin artırılması ilə düzələn mürəkkəb sifətlər; **məsələn**, **sığbəbə** (başıdaşlı), **mıştbəbə** (başıqapazlı), **qıybəkül** (boynubükük) və s.

d)iki sifətin təkrarlanması nəticəsində yaranan mürəkkəb sifətlər; **məsələn**, **çok-çok** (yaxşı-yaxşı), **reçin-reçin** (gözəl-gözəl), **diroz-diroz** (uzun-uzun), **bilind-bilind** (uca-uca) və s.

Mürəkkəb fellər. Talış dilinin lüğət tərkibində analitik yolla yaranan mürəkkəb fellər geniş şəkildə özünü göstərir. Belə fellər adlarla köməkçi fellərin birləşməsindən əmələ gəlir. Bu baxımdan talış dili, güman ki, dünyanın bütün dillərindən fərqlənir. Talış dilində bütün mürəkkəb fellər, demək olar ki, **karde** «etmək» (təsirli fellər yaradır) və **be** «olmaq» (təsisiz fellər yaradır) köməkçi felləri

asında yaranır. Xüsusən, «karde» feli talış dilinin felyaratma sistemində güclü mövqeyə malikdir. Məsələn: **ko karde** (işləmək), **diə karde** (baxmaq), **sə karde** (qurtarmaq), **lü karde** (soymaq), **vilo karde** (dağıtmaq), **qin be** (itmək), **band be** (batmaq), **xəbə be** (ayılmaq) və s. Bu iki feldən başqa talış dilində semantikasi zəifləmiş **je** (vurmaq), **doy** (vermək), **qəte** (tutmaq) və s.köməkçi fellər də mürəkkəb fellərin yaranmasında iştirak edir. Məsələn: **zikkə je** (qışqırmaq), **tənə je** (danlamaq), **qüş doy** (dinləmək), **xəbə qəte** (soruşmaq) və s.

Mürəkkəb zərflər. Talış dilində mürəkkəb zərflər müxtəlif üsullarla əmələ gəlir:

a)eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb zərflər: **məsələn, qədə-qədə** (yavaş-yavaş), **rə-rə** (tez-tez), **süte-süte** (yana-yana), **sire-sire** (gülə-gülə), **tarse-tarse** (qorxa-qorxa), **di-di** (gec-gec), **maştə-maştə** (səhər-səhər) və s.

b)təkrar olunan eyni sözlərin arasına «bə» bitişdiricisinin artırılması ilə düzələn mürəkkəb zərflər; **məsələn, dimbədım** (üz-üzə), **dasbədəs** (əl-ələ), **rüjbərüj** (günbəgün), **kəbəkə** (evbəev), **vəbəvə** (qabaq-qabağa) və s.

c)antonim sözlər hesabına yaranan mürəkkəb zərflər; **məsələn, şəv-rüj** (gecə-gündüz), **rə-di** (tez-gec), **imrüməştə** (bu gün-sabah), **iyə-əyo** (bura-ora), **vəşi-təşi** (ac-susuz) və s.

ç)müxtəlif mənalı iki sözün arasına «bə» bitişdiricisinin artırılması ilə düzələn mürəkkəb zərflər; **məsələn, səbəsarü** (başınaşağı), **rüjbəmiyon** (günəşir), **səbəsapə** (üzüyuxarı) və s.

Talış dilində mürəkkəb say və əvəzlilər nisbətən azlıq təşkil edir. Bu tipli mürəkkəb sözlər, əsasən, analitik yolla yaranır. **Məsələn:**

Mürəkkəb saylar; i-di (bir-iki), **penc-şəş** (beş-altı), **da-ponzə** (on-on beş), **davı i** (on bir), **vistı se** (iyirmi üç), **sıvı ço** (otuz dörd) və s.

Mürəkkəb əvəzlilər; ha ki (hər kim), **ha şe** (hər şey), **filonkəs** (filankəs).

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Talış dilinin tədqiqi	5
Leksikologiya	12
Talış dilində forma və məzmunca söz qrupları	12
Çoxmənalı sözlər	12
Omonimlər	17
Sinonimlər	22
Antonimlər	27
Talış dilinin mənşəcə lüğət tərkibi	31
Talış və digər İran dilləri ilə ortaqlıq təşkil edən sözlər	31
Talış dilində alınma sözlər	34
Talış dilinin istifadə dairəsinə görə leksikası	42
Ümumxalq leksikası	42
Peşə-sənət leksikası	42
Dialektik leksikası	43
Köhnəlmiş sözlər	44
Frazeologiya	44
İdiomlar	45
İbarələr	47
Sintaktik strukturalı frazeologizmlər	48
Hikmətli sözlər	49
Atalar sözləri	51
Zərbi-məsəllər	56
Tapmacalar	58
Bədii dildə frazeologizmlərin rolu	60
Lüğətçilik	62
Söz yaradıcılığı	64
Leksik yolla söz yaradıcılığı	64
Morfoloji yolla söz yaradıcılığı	65
Məsuldar və qeyri-məsuldar şəkilçilər	67
Talış dilində sözdüzəldici şəkilçilərin nitq hissələrinə	68

görsel təsnifi	
Ad düzəldən şəkilçilər	69
Adlardan ad düzəldən məsuldar şəkilçilər	69
Adlardan ad düzəldən qeyri-məsuldar şəkilçilər	70
Fellərdən ad düzəldən şəkilçilər	72
Fel düzəldən şəkilçilər	72
Zərf düzəldən şəkilçilər	73
Azərbaycan-türk mənşəli bəzi şəkilçilərin təhsil dilində sözyaratma imkanları	74
Sintaktik yolla söz yaradıcılığı	77

Yığılmağa verilmiş 06.06.2003.
Çapa imzalanmış 16.08.2003.
Serti çap vərəqi 5,2. Sifariş № 526.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap edilmişdir.
Direktor: *N.B.Məmmədli*
Tel: 97-16-32; 8-50-311-41-89
Ünvan: İçəri Şəhər, Maqomayev 3, döngə 8/4.